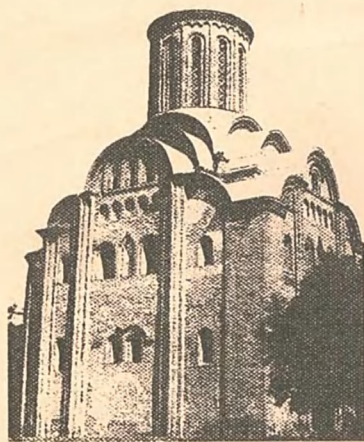

БОДРУХИН В.М.

ЧЕРНІГІВСЬКА ЗЕМЛЯ-КНЯЗІВСТВО

Луганськ 2002

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

БОДРУХИН В.М.

ЧЕРНІГІВСЬКА ЗЕМЛЯ-КНЯЗІВСТВО

Луганськ 2002

ББК ТЗ(4 Укр)4
63.3 (4Укр)4
Б75

Затверджено Вченою радою Східноукраїнського національного університету імені
Володимира Даля 5 квітня 2002 р.

Рецензенти

Ямкова З.И., д.і.н. проф. Донбаського гірничо-металургійного інституту

Литвиненко В.Ф., д.і.н. проф. зав. кафедри історії і українознавства

Східноукраїнського національного університету імені В.Даля

Бодрухин В.М.

Б75 Чернігівська земля-князівство: Монографія. – Луганськ: Вид-во
СНУ ім. В.Даля, 2002. – 132 с.

ISBN 966-590-353-5

Монографія висвітлює історію формування та розвитку Чернігівської землі-князівства, основні етапи боротьби династії Ольговичів за гегемонію в південно-руських землях.

Монографія розрахована на істориків, студентів історичних факультетів, краєзнавців, а також всіх, хто займається цікавитися минулим нашої країни.

ISBN 966-590-353-5

ББК ТЗ(4 Укр)4
63.3 (4Укр)4

© Бодрухин В.М
© Східноукраїнський національний
університет ім В.Даля, 2002

ВСТУП

Удільний період української історії характеризується виникненням і подальшим розвитком окремих земель-князівств, що сформувалися головним чином на базі старих етнографічних одиниць племінного періоду. Кожна земля-князівство була цілком сувереною державою з монархічною формою влади, власними військом і адміністрацією. Незалежно від кількості уділів й інтенсивності процесу їх зростання вона являла собою феодальну державу періоду розвинутого феодалізму, цілісність якої обумовлювалась васально-ленними відносинами і територіальною владою династа, що очолював феодальні верстви землі.

В сучасній історичній науці значно підвищився інтерес до розгляду різних питань історії окремих земель-князівств. Він обумовлюється не лише активізацією краєзнавчих штудій. Незважаючи на те, що зараз багато проблем, пов'язаних з історією Київської Русі, є дискусійними і потребують нових підходів, стає ясно, що успіх подальших досліджень багато в чому буде залежати від активізації вивчення феномену розвитку окремих земель-князівств, тобто відновлення справи, започаткованої ще представниками історичної школи В.Б.Антоновича.

Між іншими землями-князівствами провідні позиції займала Чернігівська, князі якої не тільки приймали активну участь у боротьбі різних династій за Київ, але і розпочали процес об'єднання південноруських земель на національній основі. З іншого боку, починаючи з праць ще дореволюційного періоду, дослідники вважали саме Чернігівську землю з її "лествичним сходженням" класичним варіантом розвитку давньоруського феодалізму удільної доби. Це - лише кілька

моментів, що обумовлюють підвищення інтересів дослідників до всебічного розгляду історії Чернігівської землі-князівства.

Разом з тим ще багато питань, пов'язаних з історією Чернігівської землі XII - XIII ст., належним чином не досліджено, а її існуванню в другій половині XIII - XIV ст. зовсім приділяється мало уваги. В своїй роботі ми намагаємося тісно пов'язувати: розвиток Чернігівської землі, як окремої державної одиниці, з державотворчими процесами в інших українських землях, із загальними тенденціями їх розвитку.

За останні роки з'явилися роботи, переважно в фахових виданнях, автори яких розглядають маловідомі сторінки історії Чернігівської землі на всіх хронологічних етапах її існування, а також намагаються з нових позицій трактувати хрестоматійні й широко відомі події і факти.

Усе це з'явилося приводом для написання автором даної праці, що розрахована не лише на увагу вузьких фахівців, але всіх, хто цікавиться середньовічною історією і не байдужий до минулого свого народу.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

ЧЕРНІГІВЩИНА У СКЛАДІ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

§ 1. Слов'янська колонізація і зміни в господарстві

Під час великого переселення народів почали рухатися і велетенські маси слов'ян. Одним із напрямків руху було освоєння Лівобережжя, насамперед, його лісової і лісостепової смуги. Проте степ завжди займали різноманітні кочівничі орди і народи, тому що природні й ландшафтні умови півдня нашої країни завжди сприяли розвитку господарства номадів.

За лінгвістичними даними, східнослов'янська мова почала відокремлюватися з праслов'янської приблизно у VII - VIII ст. [див.: 1, с. 152 –190]. У третій чверті 1 тис. існувало кілька великих етнокультурних слов'янських груп. Старожитності празько-корчакського типу охоплювали територію розселення так званих склавинів. Інша велика слов'янська етнокультурна група має назву пам'яток празько-пеньківського типу і належить антам писемних свідоцтв. Анти відрізнялися від склавинів не лише територіальним розташуванням племен, але і етнографічно. Дане племінне групування праслов'янського періоду також прийняло участь у слов'янському етногенезі.

За Іорданом, анти оселилися в землях "від Данастру до Данапру, там, де Понтійське море робить кут" [2, с. 72]. Багато кераміки празько-пеньківського типу знайдено по Дніпру і

його притоках. На Лівобережжі слов'янські поселення празько-пеньківського типу існували лише в нижній течії Сули, Псла, Ворскли і Орелі. На північ від вказаного району знайдені пам'ятки колочинського типу. На сході відбувалася інфільтрація слов'ян у коло носіїв салтовської культури [3, с. 19].

М.С.Грушевський вважав антив за предків українського народу: "Анти" можуть відповідати тільки східній групі, але й то з певним обмеженням: ми не знаємо, як далеко сягало ім'я антив на північ; теоретично беручи воно могло обіймати всі східно-слов'янські племена, але в наших звістках стрічаємо се ім'я тільки в подіях і комбінаціях, які дотикають ся самої лише полудневої, чорноморської колонізації східно-слов'янської галузі. Анти в нашій матеріалі - се полуднева частина східної галузі, себто представники тих племен, що утворили етнографічну цілість, яку тепер зовемо українською" [4, с. 176].

На думку В.В. Седова, коріння празько-пеньківської культури слід шукати в черняхівських старожитнощах. Слов'янське групування У - УІІ ст., археологічно просліджуване як культура празько-пеньківського типу, походить від слов'ян Подільсько-Дніпровського регіону черняхівської культури. Проте анти не мали міцної політичної організації [3, с. 28]. Інші автори доводять, що в антив "...виникає перехідна форма управління суспільством... в результаті посилення соціальної диференціації в союзах слов'янських племен усе більше зміцнювалася державно-правова основа, що зумовлювало поглиблення класового поділу суспільства і утворення держави" [5, с. 21]. В.Й. Борисенко називає союз антив "праукраїнським антським об'єднанням" і вважає, що анти "...розмовляли мовою, близькою до розмовної мови Київської Русі" [6, с. 37].

Представники колочинської групи також ще не були слов'янами, а лише фізичними пращурами частки східного

слов'янства. Пам'ятки колочинського типу зустрічаються в Подесенні, на верхньому Дніпрі, в верхів'ях Сули і Псла. В генетичному відношенні вони багато в чому пов'язані з попередньою зарубинецькою культурою. Зазначимо, що знахідки колочинського типу в подальшому їх розвитку зовсім не схожі на роменські, а тому їх слід віднести до культур дослов'янського населення. Лінгвістичний аналіз також підтверджує можливість віднесення культури колочинського типу до балтів [3, с. 37].

Археологи зауважують, що "на полянській землі – Київщині – у VI - VII ст. сходилися кордони трьох культурних груп пам'яток – празької, пенківської та колочинської, а в VIII – X ст. – Луки-Райковецької та волинцівської. Звідси випливає, що Київ з самого початку свого виникнення був центром не одного, а кількох племінних угруповань східних слов'ян" [7, с. 88].

У VII ст. під тиском хозар і слов'ян південно-східний степ залишили булгари, що склало сприятливі передумови для поширення слов'янської колонізації. Розрізнені групи праслов'ян рухалися в південно-східному напрямку, і племінний союз сіверян сформувався вже після колонізації земель по Десні, Сейму і Сулі. Сіверян М.С. Грушевський називає найбільшим з українсько-руських племен і припускає, що вони "...займали не тільки басейн Десни й Сули, але перед XI ст. йшли далі на полудень і схід, в Подонне, навіть і до самого моря" [4, с. 196].

Племена сіверян рухалися в напрямку до Дону, куди з іншого боку просувалися вятичі, носії борщевської археологічної культури. Сіверяни, для племен яких характерна так звана роменська культура, вже з VIII ст. жили не лише в долинах Сейму, Десни, Сули, але також у верхів'ях Псла, Ворскли і Сіверського Дінця, який завдяки ним отримав свою назву. Згодом кордони слов'янських поселень дійшли до

сучасного міста Змієва, однак за межі лісостепу вони не виходили навіть у XIII ст. [8, с. 296]. Аналіз гідронімів вказує, що дослов'янським населенням краю були балти й іранці. Останні протягом тривалого часу співіснували зі слов'янами. Надійною етнографічною ознакою сіверян є спіральні височні кільця, завдяки яким можна впевнено окреслити територію їх розселення. Сіверяни в цілому "...посідали окреме місце в етногенезі українців... Певний вплив на сіверян справила алано-болгарська салтово-маяцька культура... праукраїнські елементи поєднувалися з ірано-аланськими і навіть тюркськими (хозаро-болгарськими)" [9, с. 8].

М.К.Бойко і В.О.Євстратов підкреслюють, що "складні колонізаційні процеси формувалися і ширилися під тиском південно-східних войовничих кочових сусідів. Захищаючись від них природньою перепорою – Дніпром, східні слов'яни, уникаючи небезпеки, рухались Правобережжям на північ, у надійні сховища – ліси. Ймовірно, цим фактом пояснюється і назва лівої притоки Дніпра – Десни (правиця), тобто по праву руку на шляху просування... значна частина нашого краю заселялася повторно, втретє і вчетверте... Слід погодитися з С.М.Соловйовим, який аналізуючи літописні джерела, прийшов до висновку, що слов'янське народонаселення, рухаючись спочатку Правобережжям Дніпра на північ, а потім по Лівобережжю у зворотньому напрямку (з сівера), через те й набуло ім'я сіверян. Наші предки з північних країн, захищених лісами й болотами, нестримно рухались в опустошені нападниками і небезпечні, але багаті природними ресурсами південні краї, освоювали їх для осідлої колонізації, й життя знову вирувало тут гарячим ключем" [10, с. 6].

Заселення території представниками роменської культури особливо активно відбувалось у VIII ст. Роменські поселення датуються VIII - X ст. Складання сіверян "...було результатом взаємодії носіїв дніпровської групи роменсько-

борщевської культури з місцевим населенням" [3, с.136]. За своїми характеристиками близькими до роменських є пам'ятки борщевського типу, що свідчить про єдність їх походження і подальше територіальне розходження в процесі колонізації. Кордон з полянами проходив по лінії, що єднала гирла річок Удай і Сейм [3, с.133].

Роменські поселення головним чином були розташовані на високих правих берегах річок. Часто вони засновувалися на місці колишніх скіфських городищ, переважно мали надійний природний захист, однак завжди ще й додаткові укріплення. Селища знаходились поруч з городищами. Слов'яни займалися землеробством, мисливством і рибальством, мали власну металургійну базу, про що свідчать чисельні археологічні знахідки.

Відбувався розпад родо-племінних зв'язків і зростала господарська самостійність окремих сімей, що з'єднувалися вже не на родовій основі, а на господарській. Виникала сусідська община. Ще більше сприяли розпаду родового устрою вдалі військові походи, коли насамперед збагачувалась племінна знать - князі й бояри. Війна поглиблювала майнове розшарування суспільства. З'явилась постійна племінна дружина, яка вже протистояла рядовим членам племені. Суспільну структуру ускладнювало створення як тимчасових, так і постійних племінних союзів. Завдяки цьому вдосконалювався управлінський апарат, а також підсилювалась племінна знать [11, с. 50 - 51].

З'явилась нова форма поселень, пов'язана зі слов'янською колонізацією, - град. Вони були "...насамперед адміністративно-політичними і культовими центрами союзів племен, а також порубіжними кріпостями, пунктами збирання данини, общинними осередками. Так виникли Київ, Чернігів... та інші найдавніші міста ..." [12, с. 27]. Слов'янські племінні союзи або федерації племен займали великі території. Само

плем'я мало приблизно 40 - 60 км у поперечні. Його мешканці збиралися на віче, яке вирішувало найважливіші питання внутрішнього і зовнішнього життя, обирало військового ватажка, вершило судові справи. Плем'я мало свій укріплений град, а також місце проведення релігійних свят. Звісно, що вказані гради ще не були містами, а тільки мали змогу на них перетворитися у майбутньому. Б.О. Рибаків час складання племінних союзів відносить до середини I тисячоліття [11, с. 55 - 56].

Племенні союзи слов'ян практично в усіх ареалах їх розселення складаються наприкінці VI - у VII ст. Деякі археологічні пам'ятки дозволяють зробити припущення, що існували й інші східнослов'янські племенні союзи, крім об'єднання русів. Можливо, племінний союз кривичів існував у регіоні розповсюдження так званих "довгих курганів", аналогічне об'єднання вятичів - у смузі розташування "сопок". Також висувається припущення, що колись існував радимичсько-вятичський союз, до якого входила і частина сіверян [13, с. 19 - 20].

Степ займали носії салтово-маяцької культури, переважно алани і решта булгар, що не пішли з Аспарухом до Дунаю. Археологи визнають пам'ятки лісостепового характеру аланськими, а степового - булгарськими зі слов'янськими впливами [14, с. 25]. Всі вони входили до складу хозарської держави. Дослідники згодні, що успішна слов'янська колонізація була можлива завдяки факту створення Хозарського каганату, що затримував безперервний рух зі сходу нових кочівничих орд.

Зазначимо, що булгари Аспаруха відходили не лише під тиском хозар, але і слов'янської колонізації. М.І.Артамонов підкреслював, що в Середньому Подніпров'ї у VI - VII ст. існувала сарматська за походженням культура, споріднена зі салтовською. В підсумку хозарської експансії вона загинула, а

лісостеп Подніпров'я почали освоювати слов'яни, які підпали під хозарську владу [15, с. 293 - 294].

Спочатку хозари і слов'яни мали союзні відносини, що підтверджують події 737 р., коли після оволодіння арабами на чолі з полководцем Мерваном Ібн Мухаммедом хозарської столиці Самандара каган відступав саме до північного сходу держави, де жили слов'яни. Причому, араби взяли в полон кілька тисяч слов'янських сімей. Лише з другої половини VIII ст. починається хозарська експансія в слов'янські землі, чому в значній мірі сприяло прагнення кагана закріпитися на головних торговельних шляхах Східної Європи. Саме тоді до каганату були приєднані землі бургасів і волзьких булгар, а хозарську данину сплачували поляни, вятичі, сіверяни і радимичі [16, с. 202].

Стосовно хозарських впливів на суспільний розвиток сіверян існують різні точки зору. Археологи стверджують, що сіверянські племена з-за влади каганату відставали в своєму розвитку від інших племен, що спостерігається в архаїчності культур роменського і борщевського типів [17, с. 212]. Проте дослідник історії хозар А.П. Новосельцев має сумніви щодо цієї тези [16, с. 201]. На думку М.С. Грушевського, хозари відігравали на відміну від інших кочовиків позитивну роль в "історії слов'янської колонізації і культури". Політичний устрій Хозарії "...мав загалом визначатися великою толерантністю для різноплеменних підданих, хоч у теорії власть кагана була вповні деспотичною". Слов'яни відігравали важливу роль в каганаті, з них комплектувалося боєздатне військо [4, с. 195, 229-230]. В.Й. Борисенко зазначає, що Хозарський каганат "прикривав праукраїнську державу від вторгнення середньоазійських кочівників, що сприяло її відносно мирному розвитку" [6, с.44].

Велику роль в історії регіону відігравали угорські племена, які за вказівкою каганату зайняли степ між Доном і

Дніпром. Оскільки головними носіями салтовської культури були іранці й булгари, саме вони розглядалися хозарами як головна сила на північно-західному кордоні. В цьому прикордонні каганат розбудував систему укріплень, яку боронили загони, складені з представників салтовської культури. Однак найбільша загроза як для слов'ян, так і для інших мешканців степу існувала під час нападів печенігів, які в останній чверті IX ст. з'явилися в нашому степу. До цього вони займали землі, розташовані на північ від Аральського моря, а печенізьке об'єднання було відомо як кангли-кангар. Етнічно воно складалося з тюрків і сарматів, проте невдалі війни з гузами штовхали печенігів до пошуку нових земель. Такі території знайшлися в степу між Волгою і Дінцем, ала вони були заселені напівосідлим населенням Хозарського каганату. Оскільки печеніги знаходилися на стадії табірнього кочівництва, а тому все нищили на своєму шляху, вони ці поселення пограбували і спалили. Степ знову перетворився на дикі пасовища. Угорці також були вимушені вдатися до пошуку нових земель, тому що печеніги знищили їхні зимівки разом з дітьми і дружинами, коли угорські війська були в поході.

Ми так докладно розглядаємо історію взаємин сівер'ян з різними кочовиками для розуміння відмінностей в етнічному розвитку населення Чернігівщини від жителів інших українських земель, а також особливостей політичної лінії чернігівських і новгород-сіверських князів по відношенню до номадів, наприклад, половців. Висловлюємо припущення, що дружба з половцями була головним фактором винищення під час правління хана Бату кількох чернігівських князів, оскільки "хан кипчаків" саме тоді намагався остаточно придушити антиординські виступи половецької знаті.

А.П.Новосельцев вбачає відмінність варягів від хозарів у тому, що "...варяги з'явилися не як загарбники, а скоріше за все

як союзники місцевої знаті в боротьбі "племен" одних з другими і з хозарами" [16, с. 208]. Аскольд і Дир вели бійки з хозарами і їхніми спільниками - чорними болгарами, які знаходилися в політичній і данницькій залежності від каганату. Боротьба з хозарами особливих успіхів не мала, доки Олег не з'єднав північ і південь слов'янських земель. Під час походів 884 і 885 рр. він звільнив від хозарської данини сіверян і радимичів. Причому, це стало можливим лише завдяки військовій підтримці з боку печенігів [16, с. 210 - 211].

Входження сіверян до складу Давньоруської держави значно прискорило процеси феодалізації суспільства. Ще за часів складання перших державних утворень східнослов'янських племен головною формою відчуження додаткового продукту, прозведеного населенням, було полюддя, коріння якого просліджуються з давнини. З часом полюддя з "добровільних" подарунків жерцям та родовій аристократії поступово трансформувалось у державні данини, які збиралися в значній мірі примусово та лише за допомогою князівської дружини. На думку А.В.Гудзь-Маркова, на Русі виникла традиція, що "...князі збором данин подібно до Ігоря не займалися" [18, с. 156]. Княгиня Ольга та її наступники зробили важливі відповідні кроки в процесі удосконалення збору данин. Л.В.Черепнін підкреслює, що до XI - XII ст. "...зверхньою формою феодалної власності була державна, а головною формою експлуатації - збирання данини" [19, с. 327].

Полюддя, як форма експлуатації населення поширювалося у зв'язку з охопленням феодалними відносинами нових регіонів, коли відбувався процес "окняжіння" земель. Щодо його інтенсивності, то відзначаються регіональні особливості. Більш інтенсивно він відбувався саме в українських землях, де знаходився осередок давньоруської державності. Процес поширення державної влади, а також феодалізації суспільства охоплював не лише

слов'янські племена, але й інші. Звісно, що державна територія мала обмежені кордони свого поширення, а тому процес розвитку феодальних відносин надалі мав змогу розвиватися лише за рахунок удосконалення способів експлуатації населення та зміцнення влади феодалів на місцях.

Основу господарства східнослов'янських племен складали землеробство, скотарство і промисли, пропорція між якими різнилася в залежності від ландшафтного та географічного розташування регіону. Дослідники зазначають, що "північна частина Чернігівщини входила у лісовий пояс з пісним малородючим ґрунтом. Тому ця територія вирізнялася розвитком промислів, а не землеробства. Словом, про тогочасну Чернігівщину можна говорити як про край контрастний: вона простягалася через ліси, лісостеп та степ" [20, с. 152].

Оскільки водилося багато звірів, полювання відігравало значну роль. Існували в Чернігівській землі дуже цінні для великих київських князів "перевесіща по Десні". Розвинутим було бортництво. Знахідка біля села Старого Білоуса Чернігівського району комплексу із 7 ям, в яких добували дьоготь, свідчить про поширення цього промислу ямним способом [20, с.154].

В.Й.Борисенко зазначає: "За князювання Володимира Святославича київська знать активізувала господарське освоєння земель сіверян і одночасно почала захищати їх від нападів кочівників. Проте перетворення Чернігова й Переяслава на центри навколишніх округ послабило вплив Києва у віддаленому Лівобережжі" [6, с. 59]. Проте, зазначимо, що включення сіверян до складу Київської держави зумовило зникнення багатьох місцевих традицій, наприклад, у виробництві кераміки і ювелірному мистецтві. Навіть перехід країни до доби розвинутого феодалізму означав партикуляризм лише в політичному плані, в техніці й

технології виробництва навпаки спостерігалася повна уніфікація [17, с. 404].

Однак територіям "Руської землі", до яких відносилися Київщина, Переяславщина і Чернігівщина, були притаманні більше прискорені темпи розвитку феодальних відносин, чому є безперечні археологічні докази. П.П.Толочко доводить, що у межиріччі Дніпра і Десни "...на площі понад 2 тис. кв. км. виявлено 24 городища і 120 неукріплених селищ IX - XIII ст. Розміри їх досить значні - від 2 - 3 до 10 - 12 і навіть 17 гектарів. В середньому на одне укріплене поселення припадає п'ять - шість неукріплених. Помітне їх своєрідне кушове розташування, сільські поселення ніби групуються довкола свого соціально-економічного центру - замку" [12, с. 165 - 166]. Звісно, що найбільша кількість укріплених поселень будувалася у Південній Русі на кордонах з кочовиками, а менш за все їх розташовано у північних районах. Багато замків побудовано на рівному місці, що пов'язано з поширенням процесів феодалізації суспільства. Активну роль у розбудові замків відігравало боярство [17, с. 386, 396]. Археологічні дослідження свідчать, що в добу розвинутого феодалізму змінюються і селища, відбувається їх подальша еволюція. Перш за все, вони зменшуються за площею, спостерігаються зміни в "демографічній структурі, житлово-господарському будівництві і в матеріальній культурі населення" [17, с. 404].

Землеробам важко було освоювати край, особливо його лісову частину, де рільництво поширювалося дуже повільно. Перехід до прогресивних методів землеробства починається з кінця XI ст. Саме тоді сформувалися "основні риси східноєвропейського плугу" [21, с. 161]. Це головне знаряддя сільської праці практично без особливих змін протрималося до початку XX ст. Дослідники зазначають, що "система землеробства у сіверян розвивалася від вогнезрубної до лісового перелогу, а потім - до парового обробітку полів" [20,

с. 154]. У такому переході від вогнезрубної системи до перебування її частини під паром спостерігається факт, коли землероб вже "цілеспрямовано домагався підвищення плодючості ґрунту" [22, с. 28]. Л.В.Черепнін звертає увагу, що на півдні Київської Русі жито "досягло значних обсягів вже у Х – XI ст., а в XII – XIII ст. воно становило майже 80% від усього хліба" [19, с. 320]. Посилення ролі жита в структурі сільськогосподарських рослин гарантувало більш стабільні врожаї, наскільки це було можливо в ті часи, а також постачало гарну за якістю солому для скотарства.

Прогрес у сільському господарстві, використання плуга з металевим лемешем, значне зростання населення призвели до активної розробки тих ланів, які раніше не можна було обробляти старими знаряддями праці. В соціальному і демографічному плані такі процеси об'єктивно призводили до значного поширення внутрішньої колонізації, яка також була міцним чинником укріплення влади феодалів на місцевому і регіональному рівнях. Останнє відігравало важливу роль в становленні таких нових політичних утворень як землі-князівства.

Проте рівень втілення прогресивних явищ у систему сільськогосподарського виробництва перебільшувати не можна. Нове впроваджувалося, перш за все, в князівських і боярських володіннях, тобто в значних за обсягом сеньйоріях. Згадаємо, наприклад, наявність у маєтку Ігоря Святославича 900 стогів сіна. Однак переважна більшість селян користувалася старими знаряддями праці, а перебудова селянського господарства відбувалася дуже повільно. Втілення нових агротехнічних методів вимагало як знань, так і нової організації праці.

Швидко розвивалися ремесла, які теж мали давні традиції ще з додержавної доби. Головним чином осередками розвитку ремесел були міста. Сільські майстри робили на

замовлення. Масовими представниками сільських ремесел були коваль і гончар. Важливе місце займала обробка заліза, широко були розповсюджені вироби як із заліза, так і сталі. Чернігівщина була багатою на сировину, мала велику кількість болотних залізних руд, існувала металообробна спеціалізація. Дуже розвиненою була обробка дерева, якісно виконувалася різьба по каменю. Кераміку в значній мірі складає посуд. З X ст. ліпна кераміка повністю зникає, а гончарі починають ставити на виробах власні клейма. Ремісна спеціалізація досягає значного розвитку з середини XII ст. Бурхливий розвиток міських форм життя був закономірним наслідком поглиблення процесів феодалізації країни, а також мав великий вплив на економічний, соціальний і політичний розвиток держави.

Виробництво ремісничої продукції досягло найбільших обсягів на початку XII ст., коли була найбільше розвинута і торгівля, як візантійська, так і європейська. Археологічні дослідження також свідчать про значне поширення торгівлі з Азією, в якій провідну роль відігравали київські купці. Про присутність у Подніпров'ї азійських торговців свідчать знахідки кісток верблюдів у Києві та Вишгороді, що хронологічно відносяться до XI - XII ст. [17, с. 480]. Існували також налагоджені торговельні зв'язки між Києвом і Булгаром.

Чернігівщина характеризувалася інтенсивною місцевою торгівлею, головним чином по річках. Проте Чернігово-Сіверщина "...пересікалася найбільшими торговельними шляхами - Дніпром і Десною, які вели на північ та південь, схід та захід. Через Чернігівщину пролягав старий водний шлях "із варяг у греки"... Через Дніпро з Десни і навпаки Сіверщина втягувалася в торгівлю з Візантією, Балканами, Західною Європою та Близьким Сходом" [20, с. 156]. Перетинали Чернігівщину й інші торговельні шляхи. В цілому

вона була розташована відносно транзитної торгівлі дуже вигідно в стратегічному плані.

Проте, на нашу думку, не слід перебільшувати роль торговельної діяльності в житті населення Київської Русі. Якщо князі та дружина і приймали активну участь у торговельних операціях, то абсолютна більшість населення практично все необхідне для життя виробляла в себе вдома, оскільки існувало натуральне господарство.

Сучасні дослідники вказують, що у XI - XII ст. княжу дружину вже не задовільняли військові пограбунки і данини, тому що експлуатація селян давала більше прибутків, ніж військові операції. Князі та дружина охоче осідають на землю і "...розгортають своє вотчинне господарство. Відбувається перетворення дружинника-воїна на боярина-власника" [23, с. 227 - 228]. Зауважимо, що політика активної військової експансії взагалі притаманна кожній ранньофеодальній державі. Коли вона досягає можливих кордонів поширення, тоді єдиним резервом збагачення знаті завжди є лише удосконалення засобів експлуатації підлеглих. Головним завданням центральної влади було налагодження зв'язків по-горизонталі й вертикалі, тому і відбувався процес активного переміщення місцевої знаті, що ззовні помітно як "мобільність" дружини. Прогресивні явища в сільському господарстві неминуче призводили до більш ретельного господарювання феодалів.

Занепад торгівлі аж ніяк не вплинув на процес "осідання" дружини. Дослідники підкреслюють, що до середини XI ст. транзитною торгівлею "...займалися самі феодали. Пізніше вона переходить до рук професійних купців, яким князі та дружинники дають продукти до вивозу" [22, с. 78]. Дуже неймовірно, щоб купці мали змогу займатися активною торговельною діяльністю при постійній загрозі з боку номадів, коли навіть дуже могутнім князям з їхніми дружинами це було

не під силу. Скоріше князі та бояри використали собі на користь загальноєвропейський підйом у розвитку землеробства, ремесел та міських форм життя. Так ними були використані економічні чинники, що сприяли початку важливих політичних змін у Київській Русі.

Міжнародні шляхи, порушені з боку номадів, компенсувалися новими торговельними зв'язками. Якщо й підупадали старі центри, то швидко зростали нові. Змінювалася система внутрішніх зв'язків завдяки інтенсивній колонізації нових земель, фундації міст і поселень. Головним осередком економічного життя стає земля-князівство. Боротьба між окремими містами і землями за торговельні інтереси суттєво впливала на князівську політику. Вона супроводжувалася постійними економічними блокадами, чому ми маємо багато прикладів. Характерно, що Михайло Всеволодович Чернігівський прикладав багато зусиль для налагодження торговельних зв'язків з Новгородом Великим, навіть пропонував режим торгівлі без мита.

Отже, в економічному житті Київської Русі наприкінці XI ст. - у першій половині XII ст. дійсно відбулися значні зміни, які призводили до змін у соціальному житті. Об'єктивно такі процеси, враховуючи поширення сеньоріальної системи, натуральний характер господарства, соціальні зміни, неминуче призводили до початку доби феодальної роздробленості й потребували відповідних політичних змін. Подальша доля країни в значній мірі залежала від її політичного розвитку.

Взагалі політична роздробленість у багатьох країнах закінчується централізацією держави. Однак існував й інший шлях розвитку, коли феодальна роздробленість переходила в територіальну, а замість єдиної централізованої держави виникало кілька територіальних князівств, тобто князівств-земель.

В укріпленні князівської влади на місцях велику роль відігравало прийняття християнства. Чернігівська єпархія була заснована в 992 р., а першим єпископом поставлено Неофіта. М.К.Бойко і В.О.Євстратов зазначають, що чернігівські князі “відзначалися набожністю” [10, с. 41]. В усякому разі, вони покладали багато зусиль для церковного будівництва. Наприклад, Мстислав Ярославич заклав кафедральний собор Св. Спаса, при Святославі Ярославичі будувалися Успенський Собор та Іллінська церква. Згодом Давид спорудив церкву Бориса і Гліба, а Святослав Всеволодович – Богородиці і Святого Михайла. Дослідники зазначають, що “ні один з Чернігівських храмів не є абсолютним відтворенням чужоземних зразків; вони свідчать про оригінальність і самобутність вітчизняного архітектурного будівництва княжої доби, адже хрещата форма внутрішніх стовпів не характерна для візантійського двора. Отже, у Чернігові в XII ст. остаточно сформувалася архітектурна школа з характерним використанням білокам’яних деталей з мотивами язичницького “звіриного стилю” (тобто зображення звірів) тощо... Архітектурною перлиною кінця XII - поч. XIII ст. стала П’ятницька церква. Це чотиристовпна баштоподібна споруда з трилопастевим стрільчастим завершенням. Фасади розчленовані складнопрофільними пілястрами, аркатурними поясами, поребриком, нішами. Перспективні портали церкви заглиблені в товщу стін. В середині вона розписана фресками, мала майолікові підлоги” [10, с. 42 – 43].

Роль розбудови нових церковних споруд важко переоцінити, оскільки ще протягом тривалого часу після прийняття християнства зберігалось двохвір’я, тобто народ в основній масі дотримувався поруч із християнством поганських звичаїв і обрядів. Звісно, що і церкви будувалися переважно біля старих поганських капищ. Наприклад, язичницьке святилище знайдене біля Спаського собору. Така

практика розбудови християнських споруд біля поганських святилищ загальновідома.

Дослідники підкреслюють, що сіверяни "...були близьки до полян, радимичів, древлян і вятичів. Ця близькість підтверджується і археологічними матеріалами". В подальшому своєму історичному розвитку вони змішувалися "...з хозарами, черкесами, касогами, готами... зазнали асиміляційного впливу болгар, мордви, угрів, муроми, мері і весі... Взаємоасиміляційні процеси активізувалися внаслідок міжетнічних шлюбів, які стали значною справою, особливо в часи половецької експансії... На асиміляцію сіверянського субстрату в середовищі інших племен і народів прямий вплив виявляла політична боротьба. Її наслідком стали спадщинні князівські традиції" [10, с. 7 – 8].

Зазначимо, що літопис подає ідеалізовану картину життя полян. Проте представників інших племен автор літопису лаяв за їхні поганські звичаї. "Безперечно, східнослов'янські племена стояли на різних рівнях культурного розвитку. Через те місцеві літописці намагалися гіперболізувати негативні риси інших. Особливо це помітно в Київських літописах, де з позицій полянського сучасника оцінювалися сіверяни, що "жили по-звірячому, як скотина" на відміну від полян, які мали звичаї лагідні й сумирні. Йшлося, зокрема, про унормовані шлюби у полян. Це слабкий аргумент, якщо вважати що унормовані шлюби були властиві не лише сіверянам, а й усім язичникам... Отже, кожному часові були властиві свої звичаї і мораль... Тому не слід локалізувати такі явища за етнічними ознаками" [10, с. 45 – 46].

Церква не лише боролася з поганськими звичаями, але і була дуже міцним феодалом. Окрім того, вона сприяла розвитку і укріпленню державності, впроваджувала в своїх володіннях нові методи ведення господарської діяльності. В першу чергу, такими осередками були монастирі. Старійшим

із них на Чернігівщині є Воскресенський, розташований біля Любеча. В самому Чернігові існувало три монастирі: Богородицький, Єлецький та Бориса і Гліба. Іноді до числа ченців потрапляли і особи з князівського роду. Монастирі також були центрами писемності і культури, місцевого літописання.

Окремі частки чернігівського літописання ввійшли до Іпатіївського і Никонівського літописних зводів. Літописи створювалися і в Новгород-Сіверському. Розвивалася і усна народна творчість. Зокрема, з Чернігівщиною пов'язано багато сюжетів билин. Із Чернігівщини походив відомий своїм твором “Житіє і хожденіє Данила, Руської землі Ігумена” паломник, який у 1106 – 1107 рр. здійснив подорож до святих місць. Про події, пов'язані з невдалим походом новгород-сіверського князя, розповідає поетичний шедевр – “Слово о полку Ігоревім”. Справді, навколо авторства поеми здавна точиться наукова дискусія і все більше знаходиться дослідників, що визнають його за підробку XVIII ст.

§ 2. Особливості політичного розвитку.

Здійснювати державне управління велетенською імперією з Києва було важко, тому Володимир Святославич ставив синів в окремі землі намісниками. Зазначимо, що Чернігівщину ніхто з них не отримав. За думкою С.В.Юшкова, сини Володимира, які посіли певні землі, були його васалами [24, с. 78]. Проте О.М.Рапов стверджує, що лише один з дванадцяти синів Володимира отримав лен. Це був володарь Полоцької землі Ізяслав [25, с. 83].

За князювання Ярослава Мудрого значно зросла політична роль Чернігівщини. Ярослав Мудрий доклав багато зусиль, борючись з братом Святополком за великокняжий стіл, який йому вдалося посісти в 1019 р. У боротьбу втручалися кочовики. Літопис свідчить: "Святополк же став княжити в Києві, та пішов Ярослав на Святополка, і втік Святополк у Печеніги... Прийшов Святополк із печенігами, з великою силою" [26, с. 83].

Згодом спокій держави порушив другий з братів Ярослава - Мстислав Володимирович, який до того сидів у Тмуторокані. Літописець дає Мстиславу таку характеристику: "Бе же Мьстислав дебел теломъ, чермен лицем, великими очима, храбор на рати, милостив, любяще дружину по велику, именья не щадаше, ни питья, ни еденья браняше" [27, с. 101]. Спочатку він домагався від Ярослава Мудрого розширення своїх володінь, а коли великий князь запропонував йому лише Муромську землю, Мстислав розпочав військові дії. Напередодні він наніс поразку касогам, які разом з хозарами згодом підсилили князівську дружину. На думку Л.М.Гумільова, на Русь "...пішли походом хозари і касоги, а щоб залучити до свого боку частину руських, привели з собою Мстислава Володимировича" [28, с. 314]. Можливо, що М.Ф.Котляр має рацію, доводячи родове старійшинство Мстислава по відношенню до Ярослава Мудрого. Лише за таких умов можливе було здійснення його претензій до розподілу влади [29, с. 135].

У 1024 р. Мстислав зайняв Чернігів і намагався за відсутності Ярослава в Києві оволодіти містом, але кияни його не прийняли: "Ярославу сущю Новогороде, приде Мьстислав ис Тмутороканя Киеву, и не прияша его кыяне. Он же шед седе на столе Чернигове" [27, с. 99]. Ярослав зі скандинавськими найманцями намагався підкорити брата. У 1024 р. при Листвені, біля Чернігова кочова дружина

Мстислава разом із сіверянами нанесла варягам поразку. Головну роль у битві відігравало сіверянське ополчення, яке стійко витримало наступ варягів. Маневр хозарської кінноти довершив розгром ворога.

Дослідників шокують слова Мстислава після бійки: "Мъстислав же, о свет заутра, видеv лежачие сечены от своих север и варягы Ярославле, и рече: "Кто сему не рад!? Се лежить северянин, а се варяг, а дружина своя цела!" [27, с. 100]. За думкою Л.М.Гумільова, такий цинізм показав сіверянам, нащадкам савирів, що їх не звільнили, а використали. Безтактовність тмутороканського князя була наслідком виховання в умовах іноетнічного оточення [28, с. 313 – 314]. Іншу трактовку промови дає М.Ф.Котляр: "Лише дружинний князь, істинний нащадок Святослава, міг віддати перевагу перед своїми підданими-сіверянами етнічно, культурно і релігійно чужим найманцям, приведеним ним з Кавказу. Ці найманці були Мстиславові дорожчими від усього, оскільки становили його дружину, що була в розумінні князя такого типу й ударною силою в бою, і власним захистом, і апаратом збирання данини, вершення влади й суду на місцях" [29, с. 139].

Ярослав після поразки втік до Новгороду. За мирною угодою між братами в Городці 1026 р. Мстислав до самої смерті був володарем Лівобережжя: "И разделиста по Днепръ Руську землю. Ярослав прия сю сторону, а Мъстислав ону. И начаша жити мирно и в братолюбстве..." [27, с. 100]. В цілому брати проводили спільну політику. Наприклад, у 1031 р. "Ярослав і Мстислав зібрали воїв многих і пішли на Ляхів. І зайняли вони городи червенські знову, і спустошили Лядську землю, і багатьох ляхів привели, і розділили їх" [26, с. 87]. Ярослав оказав допомогу Мстиславові в боротьбі проти ясів, що докучали мешканцям Тмуторокані. З 1036 р., коли вмер

Мстислав, Чернігівщина, до того цілком самостійна, увійшла до складу великокняжого домену.

Після смерті Ярослава Мудрого між його синами почалася запекла боротьба за владу. Політична ситуація давала змогу старшому в роді бути лише сюзереном над іншими князями, тобто великий київський князь займав становища першого серед рівних. Міжкнязівські відносини зумовлювались васально-ленними зв'язками. Це відбувалося тому, що "...кожний з синів Ярослава, які вже давно сиділи в своїх князівствах, встиг пустити там міцне коріння, встиг міцно зв'язатись з феодальною верхівкою свого князівства... Тому усунення братів з земель стало надзвичайно складною справою" [30, с. 229]. Як бачимо, подальший розвиток феодальних відносин країни зумовлювався піднесенням окремих регіонів, а темпи процесу залежали від закріплення за землями певних князівських династій. Першою обособилась Полоцька земля, згодом - Галицька.

Після смерті Ярослава Мудрого Чернігівську волость прийняв Святослав Ярославич, який до цього володів Володимиро-Волинськими землями. Четвертий син Ярослава Мудрого Святослав отримав окрім Чернігівщини "всю страну восточную и до Мурома" [31, с. 160]. Приблизні кордони володінь Святослава: на заході - лівий берег Дніпра, північ - до Москви, схід - по Оці, Воронежу, Дону до впадіння в нього Сіверського Дінця, північні кордони проходили по Керченському півострову, узбережжю Озівського і Чорного морів [24, с. 45].

Про засновника чернігівської династії Святослава Ярославича можна сказати, що "успіхами своєї політики по збиранню земель на Русі Святослав нагадував батька. Він дуже цікавився книжками, турбувався про освіту... Разом з тим він був хвальковитим, підступним, несправедливим, жорстоким.

Очевидно, в зв'язку з цим народ не зберіг доброї пам'яті про Святослава " [10, с. 57] .

Політичну організацію країни очолював тріумвірат старших синів Ярослава: Ізяслав, Святослав і Всеволод. У 1073 р. Святослав з Всеволодом усунули від влади старшого брата Ізяслава і створили дуумвірат. Тоді Святослав поміняв у брата Всеволода Чернігівську, Муромо-Рязанську і Тмутороканську землі на Переяславську і Володимиро-Суздальську. Такий не дуже вигідний для Святослава розмін володінь був своєрідною платнею брату за допомогу в справі усунення Ізяслава з великокняжого столу [24, с. 46]. Зазначимо, що за заповітом Святослава поховали не в Києві, а в Чернігові, до якого він прикипів серцем за 20 років князювання. В свою чергу чернігівці також відрізнялися прихильністю до нащадків Святослава. На думку П.П.Толочка, за часи тріумвірату і дуумвірату "... зміцнення політичної влади Чернігова і Переяслава, зумовлене необхідністю внутрішнього і зовнішнього розвитку держави, не породило в цих центрах відцентрових тенденцій..." [12, с. 82].

Великим київським князем став Всеволод Ярославич, однак він не наділив Святославичів волостями, а навпаки забрав собі всі їх володіння. Святославичі фактично перетворилися на ізгоїв. Ізяслав, який не змирився із втратою великокняжого столу, прийшов з польським військом відстоювати свої права. Обережний Всеволод битися з братом не став, а уклав мирну угоду. Доля великокняжого столу знову вирішувалася в Чернігові [32, с. 36].

Гліб Святославич, який зі сходженням його батька на великокняжий стіл князував у Переяславі, був змушений після захоплення влади в Києві Всеволодом боротися за Новгород. Однак новгородці йому відмовили, а невдовзі Гліба вбила чудь. Олег Святославич разом з двоюрідним братом Борисом В'ячеславичем у 1078 р. захопив Чернігів. Загроза втрати

частки володінь привела до зближення Ізяслава і Всеволода Ярославичів. Вони згодом відбили Чернігів, але боротьба тривала. З жовтня 1078 р. у битві при Нежatinі Ниві дядьки розбили військо небожів. У битві загинули і Борис В'ячеславич, і великий князь Ізяслав Ярославич. Переможений Олег Святославич втік у Тмуторокань, але згодом потрапив до хозарського полону, а потім - до Царгорода і острова Родос. Його на певний час позбавили можливості боротьби за волості. 1079 р. Роман Святославич покинув Тмуторокань, сховище всіх ображених ізгоїв, і намагався за допомогою половців захопити Переяслав-Руський. Однак, уклавши сепаратну угоду із Всеволодом Ярославичем, колишні союзники підступно його вбили.

М.С.Грушевський підкреслює, що все князювання Всеволода "...пішло на те лише, аби охоронити зібрані землі, відбитися від позбавлених земель князів, так званих в історії князів-ізгоїв" [33. с. 71]. На той час ізгоями були: Святославичі, Ігоревичі й Ростиславичі. Їм не залишалося нічого іншого, як боротися з Всеволодом і його сином Володимиром Мономахом, які тримали батьківські волості. Головними ворогами Всеволода були Святославичі, він навіть задовольнив вимоги інших ізгоїв з метою їх послаблення. На думку М.С.Грушевського, "...коштом Ярополка задоволів він дві ізгойські родини, заробивши притім чимало і для себе, а тим часом родина Святославичів, зіставшись сама з своїми претензіями, затихла по нещасливім кінці Романа і заслання Олега, та мовчки виглядала ліпших обставин в своїм Тмуторокані та Муромі" [33, с. 78].

Після смерті Всеволода Мономах мав змогу посісти великокняжий стіл, але саме загроза з боку Святославичів, які опирались на половецьку підтримку, не давала йому можливості боротися зі Святополком за владу. Останній і став київським князем, а Мономах і далі сидів у Чернігові. Так,

вдруге поспіль, доля великокняжого столу вирішувалась на Сіверщині. Зазначимо, що ці часи характеризуються значною активністю половецьких об'єднань і їх безперервними набігами на Русь. Невдачі центральної влади у боротьбі з кочовиками підштовхнули Олега Святославича до рішучих дій. Заручившись половецькою відтримкою, він у 1094 р. почав облогу Чернігова, де засів Володимир. Згодом Мономах розпочав з ним переговори, завдяки чому облишив Чернігів і відійшов з дружиною до Переяслава.

Володимир Мономах намагався повернути собі Чернігівщину. Він звинуватив Олега в дружбі з половцями, що послугувало новим приводом для нападу на Чернігів. Олег Святославич втік з Чернігова до Стародуба, де тримав оборону. Великий київський князь Святополк і Володимир Мономах примусили його капітулювати і зобов'язали їхати на князівський з'їзд. Однак Олег не скорився. Найбільш енергійний з ізгоїв, прозваний за свої митарства "Гориславичем", він пішов на Смоленськ, де сидів його брат Давид Святославич, намагаючись відбити братове володіння [24, с. 101]. Характерно, що Святополк і Володимир Мономах пропонували Олегу "...пойду Кыєву да порадь положимъ в Русьстѣи земле пре епіпы а пред игумены и пре мужи... и пре людми градьскыми" [34, с. 229 – 230]. Олег відповів, що не гоже судити його ані ігуменам, ані смердам [34, с. 230]. Після невдачі під Смоленськом він "...иде Ростову и Ростовци вдашася ему и прея всю землю Муромску и Ростовську и посажа посадники по городом и дани поча брати" [34, с. 237]. Але він знову зазнав поразки і був-таки змушений їхати до Любеча. Також змусили податися туди і його старшого брата Давида, якого зі Смоленська відправили на новгородське княжіння.

Остаточно всі крапки повинен був розставити з'їзд князів у Любечі. Никонівський літопис свідчить: "В лето 6605.

Придоша Святополк Изяславич, и Володимер Манамах Всеволодич и Давыд Игоревич, внуци Ярославли, и Василко Ростиславич, правнук Ярославль, и Давыд Святославич и брат его Олег, внуци Ярославли, и снышася Любчи ко устроению мира, и глаголиша к себе сице: "пошто губим землю Русскую, сами на ся котору деюще? а половци землю нашу несутъ роздно, и ради суть яже межи нами рать; да ныне отселе имемся во един ум и сердце, и блюдемъ земли Русскыя, и каждо да дръжить отчину свою: Святополк Изяславич Кієвъ, Володимеръ Манамахъ Всеволодичъ, Давыдъ и Олегъ и Ярослав Святославичи, а им же раздавал Всеволод города, Давыду Володимеръ, Володарю Перемышль, Василку Теробовль Ростиславичемъ" [35, с. 129]. На думку М.С.Грушевського, Давиду Святославичу ще до подій 1097 р. Мономах віддав Чернігів, а Олегу Святославичу повернули Муром [33, с. 90]. За рішенням князів у Чернігові сидів Давид Святославич, а Олег Святославич отримав частку вотчини ("вятичі"). Також він володів Муромською землею і Тмутороканню. Рязанська земля дісталася Ярославу Святославичу.

Важко переоцінити значення Любецького з'їзду, оскільки він "... набрав значення всеруської події, хоч надій, які на нього покладались його учасниками, певною мірою і не справдив" [36, с.9]. З'їзд відбувся в літописному Любечі, який належав саме Олегу Святославичу, котрого вже запрошували з'явитися на суд князів, але він відмовлявся. Тільки в своїх володіннях йому було "не соромно і не страшно" [36, с.11]. В усякому разі, Святополку і Мономаху важливо було залучити до з'їзду Олега як головного порушника спокою в державі. Зазначимо, що після Любецького з'їзду великими темпами почало розвиватися місто Новгород-Сіверський, оскільки на з'їзді його було вирішено зробити "стольним містом удільного

князівства, вдвічі збільшується міць укріплень, на Замку зводиться князівський двір" [37, с.22].

Характерно, що 1096 р. Олег не пішов до з'їзду в Київ, як свідчить літопис, оскільки не бажав, щоб його судили єпископи, мужі, люди градські. Літописи й історики пояснюють такий крок князя його гордовитістю і страхом перед родиною. Проте, на думку російських дослідників, пояснення слід шукати в ігноруванні Олегом нової тоді форми правління феодалів (з'їзди) і апеляції до родового старійшинства, за яким він перевищував Мономаха [38, с.21].

З'їзд проголосив дотримання принципу: "Каждо да держить отчину свою", згідно з яким князі підтверджували своє право на батьківську спадщину. На думку П.П.Толочка, на з'їзді "... принцип старійшинства був доповнений вотчинним правом, яке також не відзначалося конкретною юридичною визначеністю... Доводиться визнати, що практика руського державно-політичного життя не випрацювала чіткого юридичного змісту поняття "вотчина" ні до Любецького з'їзду, ні на ньому, ні після. Є всі підстави стверджувати, що князі не вкладали в нього змісту довічного спадкового володіння окремої князівської гілки, тобто генеалогічної вотчини" [36, с.12]. За В.П.Коваленко, опис подій 1070 – 1090-х рр. суперечить точці зору, що до 1097 р. на Русі не існувало поняття "вотчини" [39, с.25].

О.П.Толочко доводить, що єдина вотчина Ярослава Мудрого зі з'їзду офіційно розпалась на три відокремлених вотчини: Ізяславичів, Святославичіві Всеволодовичів зі статусом, якого набули значно раніше вотчини полоцьких князів. Від того рішення з'їзду мали, перш за все, династичний характер [40, с.37]. Все ж, на його думку, принципове рішення Любецького з'їзду просліджується в констатації "порушення родового союзеренітету і виникнення нового типу земельного держання – бенефіція..." [40, с.38].

Проте нас більше цікавлять не загальноруські проблеми, які вирішувалися на з'їзді, а політичне становище Святославичів і розподіл володінь між братами. Дослідники зазначають, що після Любеча, “згідно з рішенням зїзду Чернігівське князівство навечно закріплювалось за Олегом та Давидом. Над Чернігівщиною, здавалося, на певний час запанувала тиша. Але вже наступного року Олег забрав собі Новгород-Сіверське князівство, відділивши його від Чернігівського, очолюваного Давидом Святославичем. Із цього часу Новгород-Сіверський став “родовим гніздом” династії Ольговичів – активних учасників князівських усобиць, носіїв нещастя на Русі” [10, с. 59].

Канадський вчений М.Домінік зазначає, що літописні джерела не пояснюють суті розподілу володінь між трьома братами – Святославичами. Він не має сумнівів лише стосовно володінь Ярослава, який одразу ж відбув до Мурома. На його думку, “...князі Русі дивилися на Давида та Олега як на співправителів... Однак, щоб уникнути в майбутньому будь-якої непокори чернігівського князя, вони офіційно позбавили Олега політичного верховенства в його роду. Проголошенням миролюбивого Давида главою Святославичів вони сподівалися отримати податливого князя в Чернігові, який підтримуватиме їх антиполовецьку політику... Ось важливий наслідок пониження статусу Олега і Святославичів: Мономаха було поставлено на друге місце за політичною вагою... Замінивши генеалогічний порядок успадкування поточною політичною ієрархією, Мономах міг стати наступним у списку після Святополка” [41, с. 16 – 17] . Проте, за В.П.Коваленко, дуже сумнівною виглядає теза про співправління Олега з Давидом [39, с. 28].

У літописах, як і в історичній літературі, в цілому склалося досить негативне відношення до особистості Олега Святославича. Але знаходяться й інші характеристики цього князя. Наприклад, О.П.Добриця зазначає, що “його суперники

за владу приклали немало зусиль, навіть сфальсифікували літопис, аби тільки довести сучасникам та нащадкам, що саме він приніс розбрат на Руську землю. Та свідоцтва ворогів не в змозі були приховати правду про цю мужню і нескорену людину, “останнього лицаря Русі”, який гідно проніс крізь життя та страждання своє чесне ім’я” [42, с. 23]. В.П.Коваленко заперечує думкам, що Олег Святославич “...відчував себе зламаним поразками і відмовився від продовження будь-якої подальшої боротьби... Продовжувати ж боротьбу після 1097 р. означало б почати війну проти рідного брата Давида, на що Олег, попри всю приписувану йому агресивність і кровожерливість, ніколи не пішов. Джерела не зберегли свідчень про будь-які прояви ворожнечі між ними” [39, с. 32].

Наведемо також думку М.Домініка: “Незважаючи на принизливі умови, нав’язані йому Любецьким з’їздом, Олег чесно дотримувався пунктів угоди до кінця життя. Але все ж він страждав від облудних звинувачень літописців та істориків у залученні половців задля досягнення справедливості. У світлі генеалогічного старшинства Олега його покірність вироку князів у Любечі має додаткову пікантність: це демонструє його готовність визнати спільну волю князів для закріплення миру. Це ще збільшує покарання, накладене на нього рівними йому... Його зусилля повернути Чернігів були вмотивовані не лише його власними цілями, але і також бажанням повернути справедливість династії Святославичів” [41, с. 18 – 19].

Таким чином, Чернігівська земля наприкінці XI ст. вже мала власну династію Святославичів, до яких була дуже прихильна. Внаслідок ізгойської політики великих київських князів Святославичі були виключені з боротьби за київський стіл, тобто позбулися старшинства у роду Рюриковичів. Тому “...їх плем’я повинно було обмежитися однією Чернігівською волостю...” [43, с. 390]. Однак така ситуація сприяла значному економічному розвитку Чернігівщини, зростанню її військового потенціалу і політичного авторитету. Все це разом зі зміцненням становища князівської династії Святославичів у

своїй землі згодом надало змогу чернігівським князям розпочати успішну боротьбу за великокняжий стіл.

М.С.Грушевський підкреслював, що з Любецького з'їзду відбувся "... поділ землі на сі два головних князівства - Чернігівську і Новгородську волость" [33, с. 318]. Ми бачимо два князівства-волості, побудованих практично на однакових правових засадах. Фактом, підтверджуючим це, є участь Олега Святославича у з'їздах князів: 1100 р. у Витичеві та 1101 р. на Золотчі. Між тими, хто приїхав на такі з'їзди, "подручників" не було.

Новгород-Сіверське князівство мало дуже велику площу та багато населення. Природно, маючи такий потужний потенціал, воно відігравало значну роль у міжкнязівських стосунках. Та в історичній літературі це княжіння традиційно завжди має назву уділа. Чернігівське, навпаки, подається як самостійне, а то й "велике" княжіння. Підкреслимо, що в писемних джерелах багато інших князівств, у суверенитеті яких ніхто не має сумнівів, теж не "великі" [44, с. 29 - 30].

На думку М.Ф.Котляра, Новгород-Сіверське княжіння спочатку було волостью Олега Святославича, а десь між 1141 та 1151 рр. відбулося його відокремлення від Курського. З того часу воно і стає окремим політичним утворенням, як удільне князівство землі Чернігівської [45, с. 59]. Дійсно, на цей час закінчується формування внутрішніх структур землі. О.К.Зайцев вважає, що в Чернігівщині формування волостей завершується у середині XII ст., а уділи з'являються тільки у першій половині XIII ст. Причиною їх появи була практика наділення разом зі збереженням князями своїх вотчин [46, с. 110, 113]. На думку О.М.Рапова, князь Володимир Давидович мав у 20 -30-х рр. XII ст. "якийсь уділ у Сіверській землі". Потім він був князем чернігівським. Одночасно його брати мали: Ізяслав Давидович - "наділ" у Сіверській землі, а Ростислав Давидович - "невеликий уділ у Чернігівській землі" [24, с. 104 - 105]. Як бачимо, досить важко розібратися у заплутаній термінології феодалізму при визначенні статусу кожного князівства.

О.К.Зайцев звертає увагу на те, що у першій половині XII ст. чернігівський та новгород-сіверський столи були фактично

рівнозначні, навіть існувала тенденція до обособлення останнього. З другої половини того ж століття послаблений за рахунок Сновської тисячі новгород-сіверський стіл стає "...не тільки юридично, але і фактично молодшим". Він дуже залежить від надання йому держань з боку чернігівського князя [46, с. 112]. У кожній землі була своя ієрархія, але князь мав справи тільки з його васалами. Зверхність над іншими феодалами спиралася на засади васалітету-сюзеренітету. Нагадаємо, що лише завдяки наданням держань тільки і було можливо запроваджувати таку систему. Тому чернігівський князь давав лени новгород-сіверському. Так само і чернігівський князь без наділення його володіннями від київського князя ніколи б не визнав останнього за сеньора. Суттєвих обмежень суверенітету новгород-сіверських князів ми не бачимо.

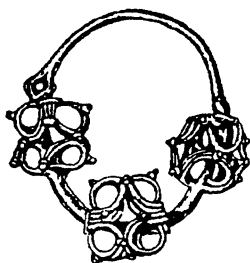
З вигасанням лінії Давидовичів єдність династії забезпечували "лествичное восхождение" і агресивна зовнішня політика, котра давала можливість пересування князів з молодших столів угору. Саме тому й проявлялося чернігівське "одиначество", яке так вражало сучасників. Однак і в другій половині XII ст. новгород-сіверські князі, отримавши стіл у Чернігові, одразу ж передавали комусь із родини своє княжіння. Це ще раз свідчить про те, що Новгород-Сіверське князівство складало, так би мовити, "імперський" лен.

М.С.Грушевський підкреслює, що "... до Чернігівської волості в тіснійшим значінню належали радимицькі городи і земля Вятичів, тим часом як до Новгорода належало, бодай часами, Посеме і район р. Снові. Таким чином Сіверщина була поділена між сими двома волостями, але аннекси належали до Чернігова... Остаточо границею Чернігівської і Новгородської волості бачимо р. Убедь а пограничним чернігівський городом Сосницю... Як менші волості знаємо Вщиж, Посеме і дрібніші волості на Посемю - Рильськ і Путивль, на Подесеню Трубчевськ" [33, с. 327 – 328]. У своєму дослідженні О.М.Рапов формування уділів пов'язує з поглибленням процесів феодального дроблення. Основу Чернігівського князівства складали землі по нижній течії Десни. Іноді до володінь чернігівських князів входили

Вщижська і Стародубська волості. Остання включала Ропеську волость. Путивльська волость була в складі Новгород-Сіверського князівства. До Курського князівства входили Посем'є і Трубчевська волость. Згодом з'явилися інші уділи. Можливо, що до монгольської навали з'явилися Брянське, Глухово-Новосильське, Карачевське і Таруське князівства [24, с. 115, 134].

На думку В.М.Когана, Вщиж у 1156 р. перетворився на самостійний уділ. Після розгрому останнього татарами від нього відокремився Брянськ. Курське князівство припинило своє існування після його розгрому в 1278 р. Ногаєм. У Путивлі власний княжий стіл з'явився в середині XII ст. Появу Новосильського, Карачевського і Таруського самостійних уділів В.М.Коган пов'язує з розподілом "отчини" вбитого в Орді Михайла Всеволодовича Чернігівського [див.:47, с. 77 - 86].

Історія формування і відокремлення уділів Чернігівщини, як і багатьох інших князівств-земель Київської Русі удільного періоду, ще остаточно не досліджена. Саме від успіхів регіональних досліджень і залежить вирішення багатьох проблем історії земель-князівств.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

КНЯЗІВСТВА-ЗЕМЛІ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

§ 1. Формування князівств-земель

Взагалі дослідники датують початок доби феодальної роздробленості переважно з 30-ми роками XII ст. Більш обережні датують її серединою XII століття. Проте дата 1054 р. має мало підтримки на відміну від часу проведення Любецького з'їзду 1097 р. Свої висновки вчені жорстко прив'язують до відомих історичних подій. Дійсно, чинники, які призвели до феодального дроблення, накопичувалися протягом тривалого часу, але повинен був знайтися і якийсь поштовх, що прискорював ці процеси.

Феодальна роздробленість була явищем прогресивним, оскільки її початок - свідоцтво того, що країна ввійшла у нову фазу історичного розвитку - добу розвинутого феодалізму. Л.І.Кормич і В.В.Багацький підкреслюють, що "величезні розміри Київської Русі не давали змоги налагодити нормальний спосіб феодального виробництва. Це завдання виконали у своїх землях незалежні давньоруські князівства. Поява цих князівств-держав знаменує початок періоду зрілого феодалізму на Русі" [48, с. 89]. Суттєві зміни в економіці й соціальній структурі суспільства обумовили появу нових явищ у політичній сфері. Подальший розвиток феодальної власності і феодальних відносин "... примусив князів і на свій уділ подивитися як на вотчину: феодальний економічний партикуляризм виливається в політичне дроблення" [49, с.

155]. Очевидно, князівства за сто років протягом XII ст. пройшли значний шлях у своєму розвитку, а князівства-землі XIII ст. багато в чому відрізнялися від утворень XII ст., перш за все, за своєю внутрішньою структурою. Кордони їх практично не змінювалися. Відокремлювалися лише ті частини, які завдяки своєму економічному та географічному положенню "тягнули" до інших земель.

Доба феодальної роздробленості характеризувалася подальшим розвитком економіки, але в межах окремих регіонів; ринків та торгівлі, але тільки місцевих. Бурхливо з'являлися нові економічні центри за рахунок підупадання старих. Взагалі нові регіони почали відігравати помітну роль у житті країни. Зростали нові міста та торговельні центри, змінювалася та зміцнювалася система торговельних шляхів.

З переміщенням торговельних шляхів менш помітну роль у житті міст почала відігравати купецька верхівка, пов'язана з транзитною міжнародною торгівлею. Тому життя міст вже очолювали більш широкі прошарки купців та ремісників. Хоч головна роль в управлінні містами завжди належала князям та фундаторам, все ж міська верхівка оказувала значні впливи на князівську політику. У розбудові міст археологічно просліджуються значні зміни: поруч із князівським палацом з'являються чисельні садиби бояр і церковних ієрархів. Нові міста почали відігравати значну роль і в культурному житті суспільства.

Як ми бачили, удосконалювалися знаряддя виробництва, підвищувалась продуктивність праці. Хоча ці зміни і відбувалися дуже повільно, однак вони суттєво впливали на процес виробництва. Зростання населення, темпи якого в значній мірі обумовлювалися господарськими змінами, призводило до пошуку нових площ для землеробства. Колонізація відбувалася як зовнішня, так і внутрішня. Напади кочовиків обмежували зовнішню колонізацію (простежуються

міграції населення в більш небезпечні райони), але в значній мірі завдяки даному фактору зростала колонізація внутрішня. Наслідками інтенсивної внутрішньої колонізації були: наступ людини на ліси, поширення фонду обробляємих земель, загальне зростання економіки. Проте колонізація проходила під суворим контролем з боку князівської влади в кожній землі-князівстві, яка вбачала в цьому процесі можливість поширення прибутків від осадницької діяльності та зміцнення своєї ленної зверхності в краю. Взагалі, стосовно загальноєвропейським юридичним поглядам, усі підлеглі колонізації землі знаходилися під зверхністю князя, а тому розглядалися як вакантні лени.

Церква також проводила активну колонізаційну діяльність, особливо монастирі. Об'єктивно осадницька діяльність церкви вела до ленної залежності її ієрархів від місцевих династій, володарів земель-князівств. Треба підкреслити, що колонізація, перш за все, підсилювала тих, хто її проводив. Вона допомагала приховувати податки, тому що підлеглі колонізації землі від них на певний час звільнювалися. Зазначимо, що політична роль боярства посилювалася в першу чергу там, де найбільш інтенсивно відбувалася колонізація.

Зростаюча продуктивність праці руйнувала селянську спільність, а також надавала феодалам можливість швидше збагачуватися. Залишки продуктів поступали до місцевого ринку. Прогрес у розвитку та його значна спеціалізація вели до товарного виробництва, оскільки продукція міських ремісників переважно також поступала до місцевих ринків. Всі перелічені процеси сприяли створенню регіональних ринків. За існування натурального характеру господарства інші ринки місцевій людності були не потрібні.

Зростання місцевих ринків сприяло розвитку міст, а відповідно і складалася нова система торговельних шляхів.

Таким чином, економічне життя концентрувалося в масштабі окремих земель, феодали яких відчували свою силу і намагалися відігравати більш значну роль у політичному житті держави. Збагачувалися купецькі верстви міст, швидко зростали володіння церкви. Все це разом з наступом феодалів на селянство створювало певну атмосферу соціальної небезпеки, а тому місцеві феодали відчували велику потребу в захисті їх виключного положення з боку держави. Але київський князь був дуже далеко, а його дружина більше думала про власне збагачення за рахунок данин з окремих земель, ніж про захист їхніх землевласників.

Кожній землі був потрібен свій князь, спроможний відстоювати інтереси її феодалів, а також захистити місцеві верстви населення від нападів чужинців, перш за все, кочовиків; а при щасливих випадках і поширити територію землі-князівства. Значно підсилилося земське боярство, яке бажало відігравати провідну роль у житті свого регіону, приймати активну участь в роботі князівського адміністративного апарату, займати важливі посади при дворі.

Місцева церква також сподівалася на надання з боку свого князя. Проте процес християнізації регіонів відбувався більш повільно, ніж у Наддніпрянщині, а тому боротьба з прихильниками старої релігії також вимагала князівської підтримки. Таким чином, всі верстви місцевих феодалів були зацікавлені в існуванні своєї династії. Саме ці фактори сприяли сепаратизму князів, зростанню на місцях князівської влади, закріпленню за землями певних династій.

Зміни в економіці вимагали пристосування до них політичних структур. Головним осередком господарської і політичної діяльності стає земля. Відомо, що кожна доба розвитку феодальних відносин має свою форму організації політичної влади. Доба раннього феодалізму - це ранньофеодальна монархія, коли держава все непомірно

централізує для проведення активної політики по розширенню своєї влади на землі, ще не піддані процесам державотворення. Період феодальної роздробленості характеризується швидким економічним розвитком окремих земель, міст та регіональних ринків і пристосованою до цього політичною системою з осівшими в землях-князівствах династіями. В кожній землі була своя ієрархія, але князь мав справи тільки з його васалами. Зверхність над іншими феодалами спиралася на засади васалітету-сюзеренітету. Фактично це "... був перехід до нової політичної системи" [50, с.20]. Інші автори зауважують: "Економічний і культурний розвиток окремих князівств йшов значно швидше і з більшим успіхом. Проте у нової системи були й свої недоліки... Та все ж нова політична система була закономірним етапом історичного розвитку українських земель"[48, с. 119].

Досить важко розібратися в заплутаній термінології доби феодалізму при визначенні статусу кожного князівства. Тому починаємо розгляд з визначення такої термінології. Історично створені області Київської Русі мали назву "землі". В.О.Ключевський зазначав, що "...волость - це князівство, на які розподілялася вся земля". Уділи - це князівства молодших князів певної династії. Далі він підкреслює, що "...земля Чернігівська розподілялася на волості: власно Чернігівську, Курську, Трубчевську; це волості, тобто князівства". Волость була часткою землі, яка інколи збігалася з терміном "земля", якщо вся вона була володінням одного князя [51, с. 98 – 99].

Сучасний дослідник генеалогії роду Рюриковичів В.М.Коган вважає, що уділ - це частка території, юридично закріплена як володіння визначеного князівського роду, його спадщина [47, с. 8]. Номінально уділи знаходились в певній залежності від князів земель-князівств, однак вони фактично мали певну самостійність. М.П.Павлов-Сільванський підкреслював, що удільні князівства дуже відрізняються від

сеньорій притаманними їм державними рисами. Володарі великих князівств і найбільших з удільних мали владу над селянськими і боярськими землями та зверхні права державного характеру [52, с. 80 – 81]. Таким чином, стосовно самого терміну "уділ" можна визначити, що він означає другорядний стіл, який займають молодші книзі певної династії за спадщиною.

Дуже широке розуміння терміну "уділ" в історичній літературі, на нашу думку, йде від того, що до купи змішуються надання різного рівня: від великокнязівських до наділів молодших князів певної династії. З метою запобігання цієї плутанини треба розрізняти лени тих князів, хто мав сюзереном тільки великого київського князя, та лени їх васалів. Перших ("імперських") ленів було не дуже і багато, а їх надання - важлива прерогатива великого князя. Втручатися у внутрішні справи династій він не мав змоги, хіба що у випадках дуже великих міжкняжих чвар. Складається враження, що тримати по два "імперських" лена ніхто не мав права. Тому новгород-сіверський князь, посівши стіл у Чернігові, одразу ж передавав родині своє княжіння. Він мав можливість затримати за собою землі домену ("Вятичі"), однак новгородського лену - ніколи. З часом великокняжі лени зі всіма зверхніми прерогативами були узурповані представниками певних династій, які передавали їх своїм родичам за спадщиною.

Існували великокняжі лени, які надавалися з його домену як умовне володіння (частка "Руської землі") поміщикам у боротьбі за владу. Як правило, ці надання отримували на нетривалий період, тому що новий великий князь, перш за все, впроваджував їх перерозподіл вже між своїми прибічниками. Левова частка цих володінь належала різним "дуумвірам" та "триумвірам", метою яких, насамперед, було пожитися за рахунок тимчасових ленів. Захист "Руської землі" від

кочовиків поєднувався з боротьбою за лени. Такі володіння були розташовані в різних землях. Наприклад, до великокняжого домену належали "перевесища по Десне" в Чернігівщині. На думку О.К.Зайцева, надані в умовне держання лени вже в другому поколінні ставали володіннями на вотчиннім праві [46, с. 108].

Кожна земля знаходилась під зверхністю окремого роду, старший у якому і був носієм державної влади, а як територіальний зверхник мав змогу збирати податки та військові сили зі всієї землі, а не тільки з одного домену [44, с. 31]. Таке з'єднання територіальної влади з доменіальною і робило князя справжнім господарем землі. Династи намагалися утворити округлі земельні комплекси, де б вони займали домінуюче положення. Їх родина утримувала уділи з обмеженням прав за рахунок прерогатив династа. З часом відбувалося переміщення молодших князів нагору, змінювалися власники уділів (хто був ображеним при цьому, починав міжусобні бійки), але все це відбувалося у межах взаємовідносин пануючої династії. "Сукупність таких удільних князівств, що належали до одного з родів династії Рюриковичів, і складала "велике князівство", яке дорівнювало і за розмірами, і за сутністю своєї державності західноєвропейським королівствам" [50, с. 21].

Відбувалася запекла боротьба між центральною владою і сепаратизмом князів на місцях. Її підсумки багато в чому залежали від того, як швидко місцеві династії пустять глибокі коріння у землях-князівствах. Їхній потенціал значно підсилювався за рахунок ресурсів усіх землевласників території регіону; ресурси центральної влади лише постійно зменшувалися. У цій боротьбі перемога була за князями-сепаратистами. Київськими князями ставали лише наймогутніші володарі земель, які в боротьбі за владу спиралися на сили всіх феодалів регіону.

Щодо церкви, то вона, без сумніву, сприяла прискоренню процесів феодалізації суспільства, а її структурні підрозділи зміцнювали державність. Однак церква не оказувала впливів на структуру влади. Проте "... державна структура, вже розроблена до часу створення церковної організації, виявляла форми та напрямки розвитку, по якому йшла церква" [53, с. 58]. Характерна думка М.М.Нікольського, що "...клірики уявляються скоріше як княжі слуги, ніж слуги божі" [54, с. 36].

Церква поступово перетворювалася на дуже міцного феодала. Наділена імунітетними правами організація, корпоративний власник, церква практично ніколи не зменшувала своїх багатств при розподілі князівств. Якщо спочатку діоцези створювалися переважно там, де місійна діяльність була конче необхідною, то з початком доби феодальної роздробленості кожне князівство прагло мати власну та окрему від інших земель єпархію. Про це свідчить, наприклад, прагнення смоленського князя Ростислава уникнути можливого з'єднання смоленського та переяславського діоцезів.

Здавалося, що духовні князі в питаннях утворення незалежних князівств ніби мали реальну перевагу над світськими феодалами. Однак реально цього не відбувалося. Церковні ієрархи в Київській Русі були в своїй масі більше бідні, ніж їхні колеги на Заході. Лише деякі монастирі та єпископства відрізнялися своїми багатством і значенням. У цілому імунітет та інші пільги не мали змоги суттєво допомагати церкві в боротьбі з князями, тому що в Київській Русі на відміну від західних країн князі мали всі головні прерогативи як Рюриковичі та підтвердження своїх прав не потребували. Таким чином, у Київській Русі світська, тобто князівська, влада була вищою за церковну. Особливості створення та розвитку церковної організації лишали церкву

можливості мати власні незалежні від князівської влади володіння, як це відбувалося в європейських країнах [55]. Положення змінилося лише за монгольське панування. Причому справа тут не тільки в кількості пілг, наданих церкві з боку завойовників, скільки в значному послабленні влади світських феодалів, обмеженні їхнього державного суверенітету.

Економічні й соціальні процеси, які відбувалися в давньоруському суспільстві XI - XII ст., призвели до відповідних політичних змін. Державність розвивалася однак не централізовано, а шляхами створення регіональних утворень. Тобто феодалну роздробленість доцільно було би назвати територіальною, коли з'явилося кілька територіальних князівств, які мають у вітчизняній історичній науці назву "земля-князівство". Найближча аналогія такому державному устрою бачиться в територіальній роздробленості середньовічної Німеччини. Про це свідчить повідомлення В.М.Татищева [56, с. 170].

Тотожність процесів розвитку феодалних відносин на Русі й в західних країнах, що відбувалися в удільні часи, доказав М.П.Павлов-Сільванський. Він підкреслював, що немає ніякої різниці між державною владою "найбільших територіальних князівств і графств" і владою наших князів, які схожі, "як рідні брати чи як близька родина" [52, с. 95]. С.В.Юшков також дійшов висновку: "Руські князівства XI - XV ст. характеризуються тим, що зверхня влада у них належить князям, до яких вона переходить за спадщиною, тобто вони являються феодалними монархіями" [25, с. 80].

Таким чином, доба зрілого феодалізму в Київській Русі характеризується створенням самостійних князівств-земель, тобто державність концентрувалася на регіональному рівні й створювала умови розвитку країни відповідно змінам, що відбувалися в економічній і соціально-політичній сфері [57].

Утворилися повністю суверенні держави – територіальні князівства, володарі яких мали фактично всі прерогативи державної влади, самостійно вирішували всі питання внутрішньої і зовнішньої політики.

У зовнішній політиці досягти значного успіху можна було лише у складі міцної коаліції, коли у випадку перемоги відбувався розподіл земель, прерогатив та регалій. Підкреслимо, що локаторські регалії в значному торговельному місті приносили більше прибутку, ніж земельні володіння. Тому метою зовнішньої політики багатьох династій була "Руська земля" на чолі з Києвом.

Київська земля в удільний період не створювала самостійного князівства. Традиційно всі Рюриковичі мали право на її частку, що призводило до нескінченних чвар і не дозволило будь-якій династії закріпитися в Києві. С.В.Юшков дав яскраву характеристику політиці династій окремих земель: "Процес дальшої феодалізації, остаточне оформлення князівського домену і розпад Київської держави на ряд земель - усе це зумовило появу нового типу князя, який найбільше відповідає типові феодального монарха... Князь цієї епохи є князь місцевий або всіляко намагається стати таким. Він намагається пустити глибоке коріння в своїй вотчині. Якщо князь бере участь у якійсь складній політичній комбінації, мета якої - захоплення київського столу, то він звичайно черпає силу в цій вотчині. В неї він повертається, зазнавши невдачі. Бувши князем, міцно зв'язаний з землею-князівством, зі своєю вотчиною, князь змушений основну увагу звернути на безпосереднє управління його доменом... Князі в значній мірі погоджують внутрішню й зовнішню політику з інтересами свого феодального господарства" [30, с. 240 – 241].

Київ притягував Рюриковичів не лише тому, що за традицією київський князь був головним серед інших. Володіння Києвом давало змогу збагачуватись.

Хрестоматійний приклад відбувся з чернігівськими князями, коли Всеволод Ольгович надавав родині київські міста, а вони намагалися отримати "чернігівські й новгородські волості". Хоч великий князь і справді образив родину при розподілі, справа була ще й в тому, що при зміні князя київські володіння повинні були змінити і господаря, а тому таке наділення було не дуже тривалим. Митрополіча кафедра давала змогу "...сильному князю використовувати в своїх інтересах не лише єпископа столиці князівства, але і голову всієї руської церкви" [53, с. 62]. В цьому була додаткова притягувальність Києва в міжкнязівській боротьбі.

Закріпитись у Києві князі мали змогу в значній мірі за умов підтримки їх династії з боку київського боярства, яке використовувало свою надзвичайну роль у власних політичних планах. Хоч боярські верстви Києва і прагнули впливати на справи великокнязівського столу, але обумовлювали їх вирішення головним чином міжкнязівські відносини. Могутні династії підтримки киян не потребували, хоч вона і не була зайвою.

Володіння Києвом давало не тільки моральні переваги над іншими династіями, тому що київські князі традиційно визнавалися за "старійших" між Рюриковичами, володар Київщини ще мав і значні матеріальні прибутки. Окрім того, частками "Руської землі" він наділяв за службу своїх прибічників і підручників. Той, хто володів Києвом, мав змогу використовувати в міжусобних чварах чорних клобуків. З точки зору васально-ленних відносин чорні клобуки в Пороссі складали окремий лен, який взагалі терміново надавався молодим і енергійним князям.

Етнографічні процеси в окремих землях відбувалися бурхливо і ще були далекі від свого завершення. А.П.Пономарьов дає їм таку характеристику: "Під дією внутрішніх та зовнішніх чинників етнічна кристалізація

проявлялась через утворення етнотериторіальних об'єднань — земель, котрі являли собою мікродержави. Не буде помилкою стверджувати, що українська народність як первинна фаза розвитку етносу сформувалася саме на основі земельних субетнічних утворень... На терені етноплемінних об'єднань утворювалися етнотериторіальні та етнополітичні одиниці — землі, що, власне, і стали субетносами українського етносу. Це і сіверяни, і волиняни, і подоляни, і буковинці, і бужани, і перемишляни тощо" [58, с. 107].

§ 2. Особливості політичного розвитку українських князівств-земель

Перш, ніж розглядати, особливості політичного розвитку Чернігівської землі, треба звернути увагу на феодальний розвиток інших земель. Відносно Київщини, можна стверджувати, що вона так і не створила окремого князівства з власною династією. Зазначимо великий вплив на політичні справи численної і багатой аристократії, особливо на можливість князівських династій закріпитися в Києві. На думку М.М. Тихомирова, Київ мав змогу з часом перетворитися на республіку [59, с. 155]. Проте М.С.Грушевський підкреслює, що в Україні "ніде віче не дійшло такого значення, як у Новгороді. Найбільший розвій його бачимо в Київщині, але й тут воно зіставалося в ролі надзвичайного органу... в інших українсько-руських землях діяльність віча ще слабша" [60, с. 210]. Справді, Київ залишався центром митрополії і головним культурним осередком українських земель.

Південно-східну частину "Руської землі" займало Переяславське князівство, розташоване на землях полян і

сіверян. У стратегічному відношенні положення князівства було дуже небезпечним, оскільки воно практично завжди першим приймало на себе вторгнення кочовиків. Небезпечне сусідство зі Степом зумовило необхідність створення надійної лінії укріплень, покликаних захищати Київську землю від постійних нападів.

За володіння Переяславською землею завжди йшла запекла боротьба, особливо багато зусиль для оволодіння даним форпостом прикладали суздальські князі. Характерно, що переяславські князі потім часто ставали київськими. Коли відбувалося закріплення князівських династій за певними землями, переяславці зупинили свій вибір на суздальських князях.

Прикордонне положення землі обумовлювало посилення ролі дружини, військово-феодального управлінського апарату. М.П.Кучера підкреслює, що головною особливістю розвитку Переяславської землі було значне посилення князівської влади, пов'язане, перш за все, з функціями оборони краю. Тому і земське боярство цілком підтримувало князівську владу і не виказувало опозиційних тенденцій, як в інших землях. Також важлива особливість розвитку землі - та, що лівова частина податків йшла на оборону краю [61,с.135]. Переяславські князі, як київські й чернігівські, мали своїх кочових васалів.

Державотворчі процеси на Волині почалися набагато раніше, ніж вона була приєднана до Київської держави. До середини XII ст. Волинь не мала своєї князівської династії. Вона відокремилась від Києва за Мстислава Ізяславича і відтоді була самостійним князівством. Географічне положення Волині сприяло розвитку торгівлі, а також зменшувало небезпеку половецьких нападів. Земля мала багато міст, а її князі проводили енергійну колонізаційну діяльність. Гарантом міцної князівської влади був великий і потужний домен.

Волинське боярство, хоч і мало значну економічну силу, проте не відігравало такої ролі, як галицьке з-за частоті зміни династій, а в цілому було лояльним до князівської влади [33, с. 401]. Важливим інструментом, що значно підсилював князівську владу, була колонізація, особливо внутрішня. Колонізаційні процеси в Волині набували великого значення, а значне підсилення князівської влади за рахунок інтенсивної колонізаційної діяльності має пряму аналогію з Суздальщиною

Іншим шляхом розвитку пішла Галичина, князі якої із самого початку намагалися проводити незалежну від Києва політику. Ще за часи правління Ярослава Осмомисла почалися сутички з могутнім місцевим боярством. Найбільший вплив на поразки князівської влади в боротьбі з могутнім боярством мала відносна слабкість княжого домену. Проте боярські верстви перетворилися на вотчинників, мали міста, села, займалися прибутковою торговельною діяльністю. Суттєве значення князівські лени мали лише для представників дружини, яка і підтримувала свого сюзерена [62, с. 23, 25, 32 - 33].

Великі землевласники князівства намагалися створити свої округлі земельні комплекси, а на їх основі - власні територіальні володіння. Саме тому і не була утворена боярська республіка на зразок новгородської. В Київській Русі, на відміну від західних країн, переродження великих землевласників за рахунок придбання ними різних регалій в територіальних князів було не можливим, оскільки князями були лише представники роду Рюриковичів. Зазначимо, що здійснювалися спроби з'єднання Галичини і Волині під владою одного князя. Проте таке об'єднання не було тривалим і міцним, а це свідчить, що головною одиницею феодално-роздробленої Русі була земля-князівство.

Підкреслимо, що доба розвиненого феодалізму зумовлювала посилення окремих регіональних утворень,

юридичний статус яких постійно змінювався у зв'язку з поступовим послабленням центральної влади. Окремі князівства складались внаслідок наділення старшим з роду Рюриковичів своєї родини ленами. В XI ст. це були "сеньорії-напівдержави" [24, с. 233], які згодом перетворились у "князівства-королівства" [11, с. 93]. Найбільш стійкими та потужними були територіальні утворення, в яких політичні кордони співпадали з етнографічними. Взагалі, вони визначаються терміном "землі-князівства", хоча більш вдалою назвою є "територіальне князівство".

Таких князівств-земель було небагато. Серед них провідні позиції мало Чернігівське князівство. Ще у дореволюційній історичній науці цьому князівству приділялось багато уваги в плані "лествичного" сходження його князів. Цю особливість пересування чернігівських князів з молодшого столу на старші вчені переносили й на інші князівства, а коли дана теорія фактами не підтверджувалась, вона спрощувалась винятками. Відзначали дослідники й інші особливості політичного розвитку Чернігівщини. Різні землі-князівства Київської Русі мали притаманні їм особливості, які зумовлювались, перш за все, відмінностями в економічному, соціально-політичному та культурному житті, а також умовами їх становлення і відокремлення. Виявити ці відмінності - головне завдання сучасних історичних досліджень регіональних утворень удільної доби.

Дослідники однастайно підкреслюють, що чернігівські князі завжди проводили дуже активну зовнішню політику, але практично ніде поза межами своїх земель вони так і не закріпилися. "Отже, протягом півтораєста років політика Чернігівських князів була агресивною, адже від часу Любецького з'їзду ніхто не старався захопити Чернігівські землі. Намагаючись прибрати чужі землі, Чернігівські князі

впліталися в міжусобну боротьбу, нерідко несли на Русь нещастя, кровопролиття, смерть” [10, с. 67] .

Дійсно, активна зовнішня політика чернігівських князів зумовлювалась двома чинниками: їх виключно вигідним стратегічним положенням та значним економічним потенціалом. Захищена від степу кордонами інших князівств Чернігівщина мала більш сприятливі умови для розвитку ремесел і сільського господарства. Вона також єднала південні та північні князівства, а тому мала змогу контролювати важливі торговельні шляхи. Боротьба за контроль над ними - ще один із чинників активної зовнішньої політики, тому що торгівля в житті князівства відігравала важливу роль [63, с. 28].

Можна погодитись, що справді “у міжусобицях виявлялися не кращі риси людського ества, в т. ч. і князівської еліти. Чернігівські князі тих часів були всякі: великі і нікчемні, талановиті і бездарні, енергійні й індіферентні (байдужі), підприємливі і безініціативні, чуйні і бездушні, патріоти і зрадливо-корисні. Протягом майже півтораєта років політика Чернігівських князів щодо своїх сусідів була агресивною, проте, як правило, невдалою щодо досягнення кінцевої мети” [10, с. 55] .

Велике значення мала внутрішня консолідація, так зване "одиначество" династії. За умов придбання київського столу всі представники династії пересувались на один щабель угору, а їх уділи надавались молодшим князям. Тому агресивна зовнішня політика лише згуртовувала династію, а круговий оберт князів "зв'язував до купи всі волості землі і не давав їм відокремлятися" [33, с. 327]. Щодо територіальних набутоків, то нікому з могутніх династів провідних князівств суттєво поширити свої володіння за рахунок волостей інших земель не вдалося. Така можливість практично існувала лише у випадку вигасання місцевої династії.

Активна зовнішня політика чернігівських князів була до вподоби всім верствам населення. М.С.Грушевський звертав увагу на "значну солідарність чернігівської династії та її тісний союз з людністю, великою й сильною" [33, с. 324]. На відміну від галицького, чернігівське боярство значною активністю не відзначалось, що свідчить про міцні позиції князівської влади у цьому регіоні. Княжа династія, яка б за таких умов розвитку землі не проводила активну зовнішню політику, не мала б авторитету серед боярства та провідних верств купецтва.

Щодо церковної політики чернігівської династії, то ззовні вона нібито мала особливу прихильність до церкви. З XII ст. династії князівств-земель намагалися мати повну зверхність над місцевою церковною організацією. На той час церковні ієрархи також перетворились на сильних князів і вели боротьбу за поширення своїх впливів у політичному житті Русі. Остаточно церква отримала перемогу над князівською владою за умов великих пільг з боку монголів. А до того часу перевагу мали князі. Досягненню компромісу між світськими та духовними князями також сприяла активна експансія династії.

А.П.Пономарьов зазначає: "Починаючи з XI ст. зростає роль Чернігівської землі, що сформувалася на території племінних союзів полян і сіверян. По мірі зміцнення самостійності Чернігівська земля отримує назву Сіверської, що включала дві землі: Чернігівську та Новгородську. Остання у XII ст. здобуває "княжий стіл", тобто незалежність і відокремлення від Сіверської землі. Внаслідок цього визначилися кордони між Чернігівською та Новгород-Сіверською землями: Чернігову (Сіверщині) стали належати території у пониззі Десни, а Новгороду - в районі Сновська та Стародубу. Новгородська земля дістала назву Сновської. Згодом ці дві самостійні області чимдалі віддаляються від

Києва, а за етнокультурним розвитком відпадають од колись єдиної Наддніпрянщини [58, с. 134 - 135]. Таким чином, етнокультурний розвиток різних регіонів значною мірою обумовлювався темпами розвитку окремих князівств-земель, держав у мініатюрі.

Ми вже зазначали, що в зовнішній політиці досягти значного успіху можна було лише у складі міцної коаліції, коли у випадку перемоги відбувався розподіл земель, прерогатив та регалій. Існувала ще і друга умова. Закріпитись у Києві князі мали змогу в значній мірі за умов підтримання їх династії з боку київського боярства, яке використовувалі свою надзвичайну роль у власних політичних цілях. Дослідники традиційно підкреслюють, що чернігівська династія була не до вподоби київському боярству. Як наслідок, створюються різні теорії тлумачення даного факту. На нашу думку, пояснення того, чому київські боярські верстви практично завжди були проти чернігівської династії, дуже просте: краще було мати сюзерена з далеких країв, ніж поруч, коли князівська влада буде відчуватись постійно. Хоча боярські верстви Києва й прагнули використовувати справи княжого столу, але головний вплив все ж мали обставини міжкняжих відносин [63, с. 29].

Також дослідниками одностайно засуджується половецька політика чернігівської династії. Зазначимо, що й інші князі використовували половецькі орди, тому що відносини землеробів зі Степом були різні, а визначались вони конкретним співвідношенням сил. Хоча й інші князі час від часу звертались за допомогою до половців (наприклад, на Чернігівщину їх спрямував Володимир Мономах), у пам'яті киян дійсно половецькі напади пов'язувались з боротьбою чернігівських князів за Київ. Справа в тому, що той, хто володів Києвом, мав змогу використовувати у міжусобних чварах чорних клобуків, котрі являли собою значні військові

сили. "Коуї чернігівські", підпорядковані безпосередньо чернігівському князю, мали вежі по Десні [64, с. 81, 87]. Однак їх загонів для боротьби за Київ було недостатньо, тому чернігівські князі й спирались на допомогу половців. Як правило, кінні загони вирішували долю війни, а тому без допомоги половецьких вершників сподівання на перемогу були марні. Все ж не половецька політика чернігівської династії відштовхувала симпатії київського боярства, а небезпека позбутись свого виняткового становища в стольному місті Київської Русі. На думку О.М.Рапова, навіть Русь "остаточно розпалась на окремі самостійні в політичному відношенні княжіння", коли київський стіл посів Всеволод Ольгович [24, с. 235]. Проте напередодні монголо-татарської навали чернігівські князі намагалися проводити об'єднавчу політику українських земель, але в них, як і у галицько-волинських князів, для цього не вистачало сил.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ.

ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ

§ I. Ольговичі й Давидовичі.

Від Любецького з'їзду до 1123 р. чернігівським князем був Давид Святославич. За часи правління Володимира Мономаха, коли центральна влада тимчасово значно посилилась, представники чернігівської династії в політичні події активно не втручалися, а в цілому поводитись мирно. Вони лише чекали подальшого розвитку подій, хоч і тоді головною метою династії Святославичів були київський стіл і прагнення помститися за виключення їх лінії з родового старійшинства, яке давало можливість посідати велике київське княжіння.

Після смерті Володимира Мономаха київський стіл зайняв його старший син Мстислав. "Зазвичай підкреслюють, що це був останній київський князь, який ще міг тримати вкупі всі землі величезної багатоетнічної імперії Рюриковичів... сприймаючи його в ліпшому разі як епілог батькового правління" [65, с. 10]. Зазначимо, що на той час старійшим у роді Рюриковичів був молодший брат вже померлих Олега і Давида Святославичів - Ярослав. Спочатку він князував у Рязані, а після смерті у 1123 р. старшого брата Давида став чернігівським князем, тобто ще за правління Володимира Мономаха.

У прихильному до роду Мстиславичів літописі, а згодом і в історичній літературі традиційно знаходять виправдання

тому, що київський стіл зайняв Мстислав Володимирович, а не Ярослав Святославич, як це слідувало з родового старійшинства, тому, що "...цей незначний князь був не в змозі утримати-старійшинства і в своєму роді", пояснюючи такий вибір народною любов'ю до Мономашичів [33, с. 399]. Однак, нагадаємо, що під час смерті Мономаха (1125 р.) Ярослав сидів саме в Чернігові, а тому мав усі підстави наслідувати київський стіл. Отже, зайняття великокнязівського столу Мстиславом, дійсно було актом узурпації влади з боку Мономашичів.

Саме цей приклад порушення родового старійшинства надихнув Всеволода Ольговича на рішучий крок у політиці. Всеволод князував у Тмуторокані, але Ольговичі це князівство втратили. Тому колишній тмутороканський князь у 1127 р. захопив Чернігів, позбавивши дядька князівства. Великий київський князь Мстислав, який був пов'язаний клятвою підтримувати Ярослава в Чернігові, розпочав військові дії проти порушника спокою в державі. Його брат Ярополк захопив Посейм'я, а в Курську посадив на стіл свого племінника Ізяслава Мстиславича. У стратегічному відношенні такі дії повинні були утруднювати Всеволоду Ольговичу зв'язки з його співниками – половцями. Однак, великий київський князь не поспішав покарати злочинця. Проте він скликав церковний собор (бо не було тоді на Русі митрополита), який звільнив його від клятви, даної Ярославу. С.Федака таким чином коментує ці події: "Окрім ідеологічного фронту, дбати про який Мстислав навчився від батька, не забував він і про підтримку чвар серед родичів. Тепер усобиця спалахнула серед Святославичів, Всеволод Ольгович вигнав із Чернігова Ярослава Святославича. Коли Мстислав втрутився, Всеволод набрав 7 тис. половців, але в останній момент ті злякалися і повернули назад. Мстислав став тиснути на Всеволода: віддай Чернігів Ярославові. Але Всеволод

порозумівся з чернігівським боярством і духовенством. Ніхто, крім Ярослава, вже не хотів нової усьобиці. І Мстислав дав себе умовити" [65, с. 10].

Звісно, що Мстиславу більш вигідним був програв справи Ярославом. Після фактичної санкції заходу Чернігова Всеволодом Ольговичем з боку київського князя Ярослав пішов до Мурому. Його лінія фактично була виключена зі старійшинства в своєму роді, а Муромо-Рязанська земля політично й династично відокремилась від Чернігівщини. Переступивши дану Ярославу присягу, Мстислав не лише значно послабив свого політичного конкурента, але і залишив у своєму роді чернігівські володіння - Подесення з Курськом. М.С.Грушевський підкреслює: "Талановита лінія Олега здобуває собі крок за кроком місце в сій лінії, щоб потім сягнути й по гегемонію на цілій Русі, перейняту лінією Всеволода" [33, с. 122].

Наслідував Мстислава, який помер у 1132 р., його брат Ярополк, "князь-братолубец". Саме за часів його правління почалися великі князівські усьобиці. На думку С.М.Соловйова, якщо раніше усьобиці відбувалися через ізгойства князів, то згодом їх причиною стала боротьба "племінників, синів від старшого брата, з молодшими дядьками" [43, с. 404]. Після смерті Мстислава "...відцентрові тенденції взяли гору не лише в масштабах імперії, а й у рамках України... Тоді ж завоювала самостійність Чернігівська земля..." [65, с. 11].

Скориставшись чварами в родині Мстиславичів, Ольговичі 1134 року втручаються в міжусобну боротьбу з метою повернути собі Посейм'я, яке було відібрано Мстиславом. Зробити цього їм не вдалося через примирення молодших і старших Мстиславичів. Однак вони не заспокоїлися і знову розпочали боротьбу з Мономаховичами. У 1135 р. Всеволод Ольгович з братами здійснив напад на Переяслав, три дні бився біля його брами. Коли вони почули

про наближення допомоги оборонцям на чолі з великим князем Ярополком, мусили відійти до верхів'я річки Супою. Чернігівці завдали поразку Мстиславичам, перейшли в наступ і воювали вже біля Києва. Ярополк замирився з Ольговичами і віддав їм міста по Сейму. "Це викликало незадоволення всіх Мономаховичів, але і розпалило апетити Ольговичів, яким навіть удалося тимчасово здобути Новгород" [65, с. 12].

Нова війна розпочалася 1138 р. Приводом до неї послугувало вигнання Святослава Ольговича з Новгорода. Знову разом із половцями Ольговичі пустошили Переяславщину. Однак цього разу київському князю вдалося зібрати великі військові сили, і він рушив на Чернігів. Перед такою силою Всеволод хотів тікати до половців, але чернігівці примусили його укласти мирну угоду з Ярополком. Великий князь, як підкреслює М.С.Грушевський, "...розумів всю небезпечність династичної боротьби та робив усе можливе, аби не розбудити нової боротьби, подібної до війни Олега з Мономахом" [33, с. 136].

У лютому 1139 р. помер великий київський князь Ярополк. Змінив його на княжінні молодший брат В'ячеслав, який до цього сидів у Турові. Мономашичі були не дуже задоволені такими подіями, чим і скористався Всеволод Ольгович. Він зайняв київський стіл, а В'ячеслав вимушений був знову податися до Турова. Літопис повідомляє: "Всеволод вниде в Киев марта 5, а в Чернигове посади Давыдовича Володимера" [66, с. 110]. Згодом низкою дипломатичних заходів Всеволод Ольгович зумів заспокоїти інші династії, які теж домагалися Києва, що дозволяло більш жорстко обходитись зі своїми родичами. Він не наділив їх як слід волостями, затримавши за собою чернігівські володіння. Звісно, що така політика з'єднала претензії Давидовичів і Ольговичів, які почали спільні військові дії і намагалися отримати Переяслав.

Дослідники дають таку характеристику Всеволоду Ольговичу: "Хижий, товстий і лисий розпусник, підступний і рішучий Всеволод всю свою суспільну діяльність підпорядкував боротьбі за владу, нехтуючи всякими сумнівами і етикою" [10, с. 60].

Великий дипломат Всеволод Ольгович завдяки укладенню сепаратної угоди з Давидовичами, яким він дав по два міста, перемиг братів. Давидовичі відступилися від Ігоря і Святослава Ольговичів. Ігорю Ольговичу, який мав Путивль, великий київський князь надав Юрьїв, Городець і Рогачів, а також пообіцяв передати після своєї смерті Київ, про що Всеволод зробив заяву на князівському з'їзді 1143 р. [24, с. 106 – 107]. М.С.Грушевський стосовно правління Всеволода Ольговича підкреслює: "...його вічна система - розділяти й пересварювати - вповні досягнула свою мету, хоч результати її були дуже нетривкі, а в загальній еволюції руського державного життя його діяльність мала дуже шкідний, руйнний вплив" [33, с. 143]. С.Федака дійшов висновку, що "...суть Всеволодової політики була доволі проста: перетворити адміністративно-політичну структуру України-Русі з дуальної на унітарну, зруйнувати протистояння між Ольговичами та Мономашичами, зруйнувати жорстку прив'язку окремих родів до певних земель... Успішна політика щодо Мономашичів не завжди компенсувалася такими ж успіхами щодо родичів... всередині України-Русі Всеволод підтримував сталий баланс сил, але мудро не поширював свою активність на колонії..." [67, с. 30 – 31].

Літопис стверджує, що "Седя Олгович в Києве и нача замышляти на Володимировича и на Мстиславича, надеяся силе своеи и хотя всю землю сам держати..." [66, с. 110]. Різними заходами Всеволод Ольгович, який був "...чи не найбільшим еквілібристом на київському столі", [67, с. 33] намагався забезпечити панування в Києві своєї династії:

укладав з князями мирні угоди, потребував присягати, що стіл передадуть саме Ігорю. На думку П.П.Толочка, "...на Русі середини XII ст. не знайшлося князя, який міг би суперничати з цим талановитим політиком у державних справах. Навіть коли смертельно хворий Всеволод оголосив, що передав київський стіл Ігорю, ніхто з князів не спротивився цьому рішення" [12, с. 110 – 111].

Став-таки Ігор Ольгович київським князем, але князував лише ІЗ днів. Київські бояри переступили присягу і запросили до столиці Ізяслава Мстиславича. У кривавій битві війська Ольговичів були переможені. Ігоря схопили і заточили в поруб, звідки лише завдяки дуже поганому стану здоров'я його визволили і дозволили піти в ченці. Однак при загостренні політичної ситуації кияни його підступно вбили. Характеризуючи династичну політику Всеволода Ольговича, М.Антонович підкреслює: "Видатний політик, втримався він у Києві аж до смерті, але його спроби забезпечити тут панування своєї династії не вдалися, не дивлячись на те, що він готовий був окупити це забезпечення від київських міщан значними обмеженнями княжої влади в їхню користь. Київщина не спокусилася ніякими привілеями, щоби лише зберегти вірність молодшій лінії Ярославичів: інтересний приклад інтенсивності партикулярного патріотизму в поодиноких землях" [68, с. 38 – 39].

Київський стіл знову перейшов до Мономашичів, причому племінник обійшов двох дядьків. На думку М.Антоновича, "...зараз же після смерті Всеволода захопив Київ талановитий внук Мономаха, Ізяслав II Мстиславич (1146 —1154)... Зі смертю Ізяслава II скінчився період переваги Києва на сході Європи. Суздальська гегемонія затяжіла над Україною" [68, с. 41 – 42]. У ці часи "демонтаж імперії досяг вирішальної стадії. Якщо до Всеволода навколокиївські уособиці ще можна було інтерпретувати як чернігівські за своїм

походженням, то після його смерті вже саме Київ стає епіцентром політичної нестабільності на Україні..." [67, с. 34].

На той час чернігівські волості тримали Давидовичі, а Новгород-Сіверською землею володів Святослав Ольгович, який хотів помститися за брата Ігоря. Він звернувся за допомогою до Даниловичів, які обіцяли підтримку, але розробили підступний план, як стратити Святослава Ольговича і захопити сіверські волості. Вони побоювались, що Ольговичі, які втратили можливість поширити свої володіння на правому березі Дніпра, почнуть домагатися чернігівських уділів. Для здійснення своєї мети Давидовичі використовували допомогу з боку великого київського князя Ізяслава, який ворогував з Ольговичами.

Святослав Ольгович до 1146 р. володів Курськом з Посейм'ям, Новгородом-Сіверським, Колтєськом і Дедославлем [24, с. 107]. Давидовичі почали міжусобну війну. Їм допомагали син Ізяслава Мстислав, переяславські зағони і орди берендеїв. Ці великі військові сили вигнали Святослава Ольговича з Чернігівської і Сіверської земель, причому його володіння були дуже пограбовані. Здобич переможці розподіляли на чотири частки, а все, що належало Ігорю, діставалося великому київському князю.

У 1147 р. Святослав Ольгович втік на північ, де звернувся за допомогою до Юрія Довгорукого. З того часу він спирався в боротьбі з Давидовичами на суздальців і половців. Юрій Довгорукий допомагав Святославу Ольговичу повернути свої володіння, а новгород-сіверський князь сприяв утвердженню суздальських впливів у Південній Русі. Союз вони скріпили династичними шлюбами.

Якщо Ольговичі були розгромлені суперниками і не зазіхали вже на Київ, то такі спроби зробили Давидовичі. Можливо, "таке вперте домагання Києва можна тлумачити лише єдиним чином: відбувалася перебудова імперських

структур України-Русі у структури моноетнічної держави - потенційно зі статусом королівства" [67,с.34]. 1151 р. у міжусобній боротьбі загинув Володимир Давидович. Чернігівським князем став його брат Ізяслав. Він затримав за собою "отчину" Ольговичів - землю вятичів, яку в тому ж році дав Святославу Ольговичу, а собі повернув свої землі. Через три роки Ізяслав Давидович намагався сісти в Києві, але спроба не вдалася через протидії В'ячеслава Володимировича. Лише після його смерті Ізяслав трохи покнязував у Києві, але звідти його вигнав Юрій Довгорукий. 1156 р. почалася міжусобна боротьба Ізяслава з племінником Святославом Володимировичем, який захопив у чернігівського князя міста Подесення, а також Всеволож і Вціж. Він навіть перейшов до іншого сюзерена - смоленського князя Ростислава. Почалася міжусобна боротьба. У підсумку військових дій Святослав Володимирович повернувся до міста Березий, де він князував до свари.

У травні 1157 р. Ізяслав знову зайняв київський стіл, однак, за звичаєм, Чернігівську землю передав племіннику Святославу Володимировичу (представнику лінії Давидовичів). Обурений Святослав Ольгович став вимагати Чернігів собі. Ізяслав Давидович погодився, а Святослав Володимирович пішов князувати до Вціжа. Новгород-Сіверське князівство яке складало окремий лен, Святослав Ольгович одразу ж передав Святославу Всеволодовичу. Згодом невдала спроба захопити Галицьку землю призвела до втрати Ізяславом київського столу в 1159 р.

Оскільки в Чернігові вже сидів Святослав Ольгович, а Новгородом-Сіверським володів Святослав Всеволодович, то Ізяслав Давидович спочатку зайняв "всі вятичі". Він намагався оволодіти Путивлем та іншими містами, але спроби були невдалими. Ізяслав закріпився у Вирі, яку згодом спалили в міжусобній боротьбі. Ізяслав Давидович казав: "... у Выри не

могу голодом мерети". Дійсно, за таких умов династичної боротьби Ізяславу не залишалося нічого, окрім спробувати знову зайняти Київ. У цій спробі князь і загинув у 1162 р. Ізяславу активно допомагали половці, за що його осуджує автор літопису: "Ізяславу ж, стоя с половцы, велику пакость сотвориша: села пожгоша, люди повоеваша... Ізяслав же отступил в поле, наполнив руки половцем - о горе таковым князьям" [66, с. 130].

Фактично лінія Давидовичів вигасла, тільки останній її представник - Святослав Володимирович - князував у Вщїжі. Такого становища не терпів Святослав Ольгович, який двічі воював зі Святославом Володимировичем, доки не привів його до покори. Нарешті у 1167 р. Святослав Володимирович помер, а в підсумку міжусобної боротьби за Вщїж перемогу отримав чернігівський князь. М.С.Грушевський, характеризуючи боротьбу Ольговичів з Давидовичами, констатує: "Всеволод Ольгович, захопивши Чернігів у стрія Ярослава, відтиснув на другий план Давидовичів, старшу лінію. Вони одначе з тим не помирились і встигли були поправити свою позицію: коли Всеволод перейшов у Київ, він мусив віддати Чернігів Володимиру Давидовичу, а по смерті Всеволода Давидовичі задумали навіть, користаючи з війни Святослава Ольговича з Мстиславичами, позабирати всі чернігівські волості від Ольговичів. Се, одначе, їм на удалося, а в кінці їх перфідна, цинічна політика пошкодила їх родині: Володимир Давидович загинув на Перепетовім полі, Ізяслав Давидович, що зайняв його місце в Чернігові, наложив головою під Києвом, стративши перед смертю й Чернігів в своїх заходах коло Києва, і останній з сеї лінії - Святослав Володимирович зістався другорядним князьцем на незначній волості Вщїжі (на верхній Десні), де й умер. З ним вигасла старша лінія, Давидовичів" [33, с. 325].

Після завершення жорстокої міжусобної боротьби між Ольговичами і Давидовичами майже півстоліття не було ніяких чвар у Чернігівській землі, князі якої відрізнялися "одиначеством", а всі внутрішні проблеми вирішували на родинних сходах. М.С.Грушевський підкреслює, що чернігівські уділи "...зістаються в руках одної галузі - Ольговичів, що поділяється в другій половині XII ст. на дві лінії - старшу - від Всеволода Ольговича, і молодшу - від Святослава Ольговича. Хоч між сими двома лініями бували конфлікти і змішання при переміні столів, як ми бачили в старших поколіннях, але загалом узявши князі сеї лінії... трималися певного порядку в переході столів від князя до князя [33, с. 325]. Згуртована династія готувалася до нової боротьби за гегемонію в Південній Русі. На неї чекали великі успіхи і невдачі.

§ 2. Боротьба Ольговичів за гегемонію в Південній Русі.

Чернігівська династія завжди проводила агресивну зовнішню політику, намагаючись при нагоді поширити свої впливи на будь-яку землю, навіть якщо з нею не існувало спільного кордону. Природно, що маючи такий міцний економічний і військовий потенціал, згуртована після подолання внутрішніх чвар династія Ольговичів мала всі підстави успішно боротися за гегемонію в Південній Русі. Практично не існувало князівства, з яким Ольговичі не підтримували відносин, а половецька політика династії робила претензії на політичну зверхність ще більш реальними.

Головною рисою міжнародного положення давньоруських князівств кінця XII - першої половини XIII ст. було гостре суперництво двох ворогуючих феодальних центрів: Володимиро-Суздальської і Чернігівської земель. Причому, запекла боротьба відбувалася в багатьох напрямках, починаючи з Новгороду і Рязані, закінчуючи Києвом і Галичиною. Лише з 20-х років XIII ст. постає нова міцна сила, що стає головним суперником Чернігівського князівства на півдні, третій центр боротьби за політичну гегемонію - Галицько-Волинська земля [46, с. 116].

Дослідники звертають особливу увагу на політичну лінію суздальських князів. Наприклад, М.С.Грушевський підкреслює: "В результаті утворилася дуже сильна, автократична влада, і спираючись на неї Андрій зажадав для себе першого місця в руській політичній системі... і Андрій змагає до того, аби знищити, понизити Київ... хоче надалі розпорятися ним зі своїх ростово-суздальських країв, передаючи його підручним, другорядним князям" [33, с. 192]. М.Антонович констатує: "Суздальська гегемонія затяжіла над Україною... Зручна політика північних князів та великі ресурси, що вони могли витягнути зі своєї землі, якої пасивне фінської крові населення дозволяло на початки князівської централізації, допомагали їм до успіхів. Змякшувала цю гегемонію лише чисто мілітарна краща боєздатність українців..." [68, с. 42].

Ю.О.Лимонов особливо наголошує на даті 1157 р., яка, на його думку, є не тільки "символом початку державної самостійності на північному сході, але і утворення вогнища руської нації" [69, с. 46]. Щодо відмінностей політичного життя, то вчені схилиються до думки, що дійсно в Суздальщині було створено авторитарний тип правління. Н.Д.Полонська-Василенко вважає, що Андрій Боголюбський "...взагалі настоював на своєму праві призначати князів до

різних міст України й позбавляти їх княжінь" [70,с.155]. Однак, на думку Ю.О.Лимонова, для існування авторитарного типу правління ще не склалися економічні й політичні підстави. Він підкреслює, що князь-самовладець "...у добу розквіту феодалної усобної боротьби - "нонсенс" [69, с. 76].

Взагалі більшість дослідників процес становлення російського деспотизму все ж таки пов'язують з добою господарювання в Русі монголів. На нашу думку, проблему становлення деспотизму в Росії дійсно потрібно пов'язувати з татарськими впливами, а також з процесами централізації держави. Відносна стабілізація князівської влади в Суздальщині другої половини XII ст. була пов'язана, перш за все, з порівняльно низьким рівнем економічного і політичного розвитку колонізованих земель, становленням князівської територіальної зверхності, зростанням ролі князівської влади в процесі освоєння нових земель. Без сумніву, агресивна зовнішня політика як Андрія Боголюбського, так і його брата Всеволода була вирішальним фактором, що затримував об'єднавчі процеси в землях Південної Русі. Звертаємо увагу на застереження Д.І.Дорошенка: "Хоча виразні риси окремого етнографічного типу, окремого побуту й своїх окремих політичних понять на північній Русі вже зовсім ясно виступають в другій половині XII в., хоча між Києвом та північним осередком - Суздаллю нарастає все гостріший антагонізм, що виявився так болісно для Києва в його погромі 1169 р. військами суздальського князя Андрія Боголюбського, однак і південна, і північна Русь усе ще належали до одної спільної державної системи, мали тих самих князів, того самого голову церкви - Київського митрополита, в значній мірі жили спільним культурно-духовним життям" [71, с. 67 – 68].

Зі смертю Андрія Боголюбського зменшилися суздальські впливи на Південну Русь, оскільки на півночі розпочалася міжусобна боротьба за спадщину. Київську землю

захопили Ростиславичі, але існував ще один реальний претендент на давню столицю - Святослав Всеволодович з чернігівської династії Ольговичів. За думкою О.К.Зайцева, період другої половини XII - початку XIII ст. характеризувався відносною міцністю державної влади в Чернігівській землі, що пояснюється відсутністю військових вторгнень на її територію і міжусобних бійок" [46, с. 112]. Святослав не лише зазіхав на Київ, але приймав активну участь у суздальських справах, підтримував Всеволода Юрійовича в боротьбі з родиною.

Згодом Святослав втручається в рязанські справи, що привело до ворожнечі зі Всеволодом, якого підтримували Ростиславичі. Святослав вирішив спочатку виступити проти Ростиславичів, які "во всемъ пакостять", а вже потім розпочати масштабну війну проти суздальського князя. Війна проходила з перемінним успіхом, а закінчилася політичним компромісом: Святослав сів у Києві, а волості "Руської землі" передав Рюрику Ростиславичу. Новим чернігівським князем став Ярослав, однак землю вятичів Святослав Всеволодович затримав за собою.

На думку М.С.Грушевського, компроміс 1181 р. означав замирення двох найвпливовіших українських династій - Ольговичів і Ростиславичів, а також "...привів українську політику до рівноваги, що й потривала до смерті Святослава Ольговича" [33, с. 207]. Характеризуючи період правління Святослава, він доводить: "Святослав мусив задовольнитися сею роллю напів номінального київського князя і такого ж номінального "старійшини" між князями, досить поважного, але не дуже впливового патріарха, яким малює нам цього "грізного великого князя київського" сучасне Слово о полку Ігоревім. Дійсне ж старшинство опинилося в руках суздальського Всеволода" [33, с. 207]. С.Федака таким чином характеризує положення дуумвірів: "У цьому дуумвіраті економічно сильнішим був Рюрик, що володів багатими

київськими містами і контролював придніпровські торгові комунікації. Політично ж сильнішим був Святослав, який і вважався формально старшим у цій парі. За спиною Святослава був надзвичайно войовничий клан Ольговичів, до того ж міцно пов'язаний з половецькими ордами" [72, с. 6]. Злагода в південно-руських землях за часів правління Святослава не давала можливості суздальському князю втручатися в їхні справи. Вона ж забезпечила і активну половецьку політику.

Перемога давньоруських князів у боротьбі з половцями за часи життя Володимира Мономаха мала велике значення в політичному відношенні, тому що розпалася попередня організація степового населення. Князівські напади мали велику ефективність. Удари, які завдавалися половцям, були чинниками, що не лише здійснювали підрив економіки кочовиків, але і не давали можливості розвитку половецької державності [64, с. 60]. Після цього половці на 30 років втратили ініціативу. Більш усього постраждали кочовики, вежі яких знаходилися біля Дінця.

З другої половини XII ст. поступово відновлювалися економіка і військовий потенціал половців. Більше того, окремі князі зверталися до половців з проханнями допомоги в міжкняжих чварах. Літопис свідчить, до чого приводила половецька допомога. Наприклад, у підсумку військових дій 1177 р. "...и села пожже боярская а жены и дети и товар дасть поганым на щит" [33, с. 383]. Тобто половці грабували землі різних князівств у складі ворогуючих коаліцій. Феодальна роздробленість Русі сприяла нападам кочовиків, складала для пограбунків так би мовити легальні можливості [73, с. 77]. Від такої князівської політики більш за все страждали прості люди.

З 70-х років XII ст. почав здійснювати грабіжницькі походи на Русь хан донського об'єднання половців Кончак з

роду Шаруканів. Часто він діяв разом з ханом лукоморського союзу Кобяком. Під 1183 р. літопис повідомлює: "...прийшли ізмаїльтяни, безбожні половці, на Русь пустошити... з окайним Кончаком і з Глібом Тирійовичем. Але через боже заступництво і не було шкоди од них" [26, с. 332]. М.С.Грушевський підкреслює: "...почавши від 1184 і до 1194 р. маємо кампанію з половцями, що хоч не дорівнює мономаховій своєю інтенсивністю і результатами, не менш була горяча і ще більше метушлива" [33, с. 211].

Слід звернути увагу на думку С.Федаки щодо походу Ігоря Святославича проти половців: "У літературі утвердилася переважно негативна оцінка Ігорового задуму. Насправді ж Ігор був поставлений перед обличчям жорстоких обставин і не мав реального вибору. За половцями стояв Всеволод, котрий уже підпорядкував собі Переяслав і тепер зазіхав на Сіверщину. Він хотів розправитися з нею руками союзних йому половецьких ханів, як зробив незадовго перед тим з Рязанщиною. План Ігоря полягав у тому, щоб розпорошити половецькі сили ще до того, як вони об'єднуються" [72, с. 7].

Іноді дослідники дивуються, чому представник чернігівської династії, яка традиційно спиралася на половецьку допомогу в міжусобній боротьбі, почав активну боротьбу з половцями. Справа в тому, що в другій половині XII ст. відновилися старі й склалися нові половецькі союзи, активно відбувалися об'єднавчі процеси в степу. Впливи з боку розвинених феодальних держав сприяли прискоренню процесів складання класового суспільства, тобто в другій половині XII ст. у степу кочували вже орди, на чолі яких знаходилась феодальна знать [64, с.145]. Останнім кроком на цьому шляху було створення половцями власної державності. Це добре розумів великий київський князь Святослав, тому він і змінив традиційну чернігівську половецьку політику.

Авторитет Святослава Всеволодовича дуже підвищувала його антиполовецька політика.

У липні 1194 р. Святослав Всеволодович вмер. За думкою С.Федаки, "з об'єктивних причин діархія не змогла закріпитися в Україні-Русі як новий спосіб правління. Якщо співправління Рюрика і Святослава ще було можливим, то співправління Україною Рюрика і Всеволода Суздальського було б уже нонсенсом - Всеволод був для України абсолютно чужим... Дуумвірат був компромісним механізмом, і зі смертю Святослава його часи минули. Обриси моноетнічної держави України-Русі в основному вималювалися. Така держава, на відміну від поліетнічних федерацій потребувала одноосібного правителя" [72, с. 7]. Н.Д.Броднікова дає таку характеристику видатному політичному діячу: "Особистість Святослава Всеволодовича викликає багато суперечностей серед істориків. Князь турівський, волинський, новгород-сіверський, чернігівський та нарешті великий князь київський, він пройшов усі шаблі влади доки не дістався головного. Святослав не відрізнявся талантами полководця, але його вміння завжди вийти зі скрутного становища собі на користь, зробило його дійсним політиком та дипломатом. Укладання угод та їх порушення було для Святослава звичайною справою, проте не треба забувати, в який історичний період він жив. Він був справжнім сином часу" [74, с. 14].

Зі смертю Святослава Всеволодовича міжнародні обставини змінилися. 1194 р. великим київським князем став Рюрик Ростиславич. Суздальський князь Всеволод Велике Гніздо почав вимагати у київського князя волості в "Руській землі", які Рюрик вже дав своєму зятю Роману Мстиславичу. Рюрик виконав вимоги суздальського князя, а зятю дав гірші волості, що призвело до загострення взаємовідносин з Романом. Зазначимо, що після смерті Ярослава Осмомисла почалася часта зміна князів у Галичі. Волинський князь Роман

Мстиславич у 1188 р. також оволодів Галичем, але його звідти вибили угорські війська. Після повстання проти влади чужинців за допомогою суздальського князя Всеволода Галичем оволодів Володимир Ярославич. М.Ф.Котляр зауважує: "Певно, Володимир Ярославич розраховував на те, що Всеволод, котрий перебував на далекому руському Північному Сході, мав набагато менше можливостей для втручання в галицькі справи, ніж Святослав Всеволодич і Рюрик Ростиславич" [75, с. 130 - 131]. Коли він помер, не залишивши законного сина, то місцева династія вигасла. Почалася тривала боротьба за галицьку спадщину.

Ольговичі завдяки родинним зв'язкам (Ігоревичі були онуками Ярослава Осмомисла) мали реальні претензії на галицький стіл. Проте волинський князь Роман, що був найближче всіх до Галича, опанував містом. Коли Роман оволодів Галичиною, Рюрик заключив союз з Ольговичами. Вони спільно намагалися вибити Романа з Галича, але галицько-волинський князь випередив союзників і без опору зайняв Київ. Можливо, Роман пішов на загострення ситуації задля помсти за образу, заподіяну йому тестем 1195 р. [75, с. 156]. Мабуть, кияни сподівалися, що сильний і впливовий князь забезпечить їм спокій і захист. Роман Всево/Мстиславич, побоюючись суздальського князя Всеволода, не сів у Києві, а передав місто другорядному князю Інгвару Ярославичу, який князував у Луцьку. Погляд, що Роман не сів у Києві завдяки втрати містом значного політичного і економічного становища, не відображає історичних реалій.

1203 р. Рюрик з Ольговичами помстилися киянам: "Генваря 2 взят бысть Киевъ Рюриком и Олговичи и всею половецкою землею. И сотворися велико зло в Руской земли, якого же зла не было от крещения в Руской земли" [66, с. 154]. Можливо, що дійсно суздальський князь Всеволод зумів посварити Романа з Рюриком. У всякому разі галицько-

волинському князю вдалося розірвати союз Рюрика з Ольговичами, а згодом і постригти тестя в ченці. М.С.Грушевський дає таку характеристику політичним відносинам у південних землях Русі: "З Рюриковими союзниками Ольговичами Роман установив добрі відносини, правдоподібно – змусивши їх виріктися усяких претензій на Галичину, а з Всеволодом суздальським, що претендував на роль сеньора українських князів, прийшов до близького порозуміння... не лишив Київ собі: не хочачи ані накликати конфлікту з Всеволодом, ані підпорядкувати себе його претензіям на старшинство, він задовольвся ролею фактичного господаря на всій правобічній Україні" [60, с.8 - 9].

Дослідники дають високу оцінку факту утворення Галицько-Волинської держави і об'єднавчій політиці Романа Мстиславича. Сучасні вчені дійшли висновку, що "... у разі приєднання до Галицько-Волинської держави ще й Чернігівського князівства в її межах опинилися б фактично всі етнічні українські землі. Тож під час правління князя Романа існувала можливість утворення єдиної української держави... Створення Галицько-Волинського князівства на чолі з Романом Мстиславичем стало важливим етапом в історії української державності. На відміну від поліетнічної Старокиївської держави, відтепер вона розвивалася на одній українській основі" [5, с. 45 – 46]. Саме тому "...створенню об'єднаного князівства певною мірою сприяли тенденції політичних зв'язків і етнічної близькості населення цієї території" [76, с. 25]. На думку С.Федаки, ще події кінця XI – початку XII ст. "...переконливо довели, що Україна-Русь надалі повинна розвиватися в межах української етнічної традиції ...Нагальною потребою стала консолідація держави національного типу..." [77, с. 4].

Дійсно, потребою подальшого розвитку територіальної державності ставала необхідність об'єднання земель-князівств

на етнічній основі. М.С.Грушевський попереджує: "Всеукраїнською, якою була Київська, Галицько-Волинська держава стати не подужала, обмежилася західною Україною... на перешкоді стали різні причини й пригоди, але і без них таке розширення впливів на Подніпров'є утруднялося тим, що підставою держави стала Галичина – західний край української території" [60. с. 1]. Проте існувала можливість утворення держави національного типу і на базі Чернігівського князівства, але Ольговичам також не пощастило.

Галицько-Волинський князь Роман Мстиславич склав проект утворення "доброго порядку" на Русі. На думку дослідників, В.М.Татищев запозичив зміст Романового проекту з якогось втраченого давньоруського джерела. Постає питання довіри повідомленню видатного історика, оскільки воно є лише в його працях. Є вчені, які з довірою ставляться до повідомлення історика, проет існують і ті, хто має сумніви. Знаходяться дослідники, які гадають, що В.М.Татищев списав проект з "Саксонського дзеркала". Справа в тому, що суть проекту дуже нагадує порядок обрання імператорів у Німеччині. Останнє йде від доброго знайомства Романа Мстиславича з досвідом державного будівництва в Європі. Князь закликав утворити порядок, який "в інших добропорядних державах чиниться". Ейке фон Репков склав "Саксонське дзеркало" вже після смерті князя Романа, однак подібні правові норми впроваджувалися в життя набагато раніше цієї кодифікації. Проект князя Романа Мстиславича був більш прогресивним для подальшого розвитку феодальної держави, ніж існуючі правові норми в Німеччині.

В.І.Яценко стверджує: "... нема підстав вважати, що стаття 1203 р. була доповнена В.М.Татищевим" [78,с.122]. На його думку, проект "... був розроблений і запропонований ще тоді, коли Роман князував у Володимирі-Волинському, до утвердження в Галичі (1199), а пристосований літописцем до

подій 1203 р." [78, с. 127]. З останнім припущенням погодитися важко, тому що між шістки князів, які обирають великого київського князя, ми не бачимо саме волинського.

Великий київський князь Роман Мстиславич закликав князів приїхати на з'їзд з метою учинити "розсуд про порядок руського правління". На його думку, великого київського князя повинні обирати шість князів найбільш впливових земель: суздальський, чернігівський, галицький, смоленський, полоцький і рязанський. "Молодших же князів до того обрання не потрібно". Обраний великий київський князь замість себе оставить князувати старшого сина, а молодшим дасть в уділи міста в Руській землі. Роман запропонував впровадити принцип майорату, а також організацію колективної оборони від ворогів [56, с. 170].

Без сумніву, якби князі цей проект прийняли, то припинилися б постійні міжкнязівські чвари, а вороги побоювалися б робити напади на давньоруські землі. Однак князі їхати на з'їзд для обговорення проекту відмовились, а суздальський князь Всеволод прямо був проти, тому що "побоювався старейшинство іному дати". Державотворчий проект Романа Мстиславича було відхилено, однак князь ввійшов в історію не лише як видатний військовий і державний діяч, але і як прогресивна мисляча людина свого часу.

Коли Святослав Всеволодович перейшов князувати до Києва, то Чернігівську волость отримав його молодший брат Ярослав, який помер у 1198 р. Чернігівським князем став герой половецьких війн Ігор Святославич, але князував він мало і помер 29 грудня 1202 р. Новий чернігівський князь Олег Святославич князував лише два роки. Ці князі не дуже мріяли про Київ і боротьбу за гегемонію в Південній Русі. Положення суттєво змінилося, коли чернігівським князем став енергійний Всеволод Чермний.

Після смерті Романа Мстиславича "рухливі Ольговичі" спільно з Рюриком, який одразу ж зрікся примусового постриження, пішли здобувати Галич. Невеликі сили, які вони встигли зібрати, були вкрай недостатні для боротьби за місто, яке боронила угорська залога. Невдача призвела до більш ретельної підготовки до нового походу. У 1206 р. "Совокупишася Ольговичи вси в Чернигове на снем" [34, с. 426]. Романова вдова з малими дітьми втекла з Галича до Володимира, хоч угорський король і поспішав до неї з допомогою. Згодом відбулося порозуміння між поляками і угорцями. Було вирішено посадити на галицький стіл переяславського князя Ярослава, сина Всеволода Юрійовича. Ольговичі вичікували і не наважувалися боротися з угорським королем. Коли поляки і угорці пішли з військом додому, Ольговичі використали свій шанс. На запрошення галицьких бояр, між якими чернігівська династія мала своїх політичних прибічників, Володимира Ігоревича, який зумів скоріше за всіх потайки дістатися до Галича, влітку 1206 р. було оголошено галицьким князем. Володимир посадив брата Романа в Звенигороді, а також намагався другому брату Святославу здобути Володимир. Мета галицького князя Володимира Ігоревича і прихильної до нього боярської партії заключалася в намаганні "искоренити племя Романове", посісти їхні володіння.

Всеволод Чермний, порушивши угоду з Рюриком, несподівано зайняв Київ. Дорікаючи переяславському князю Ярославу за претензії на Галичину, Всеволод наказав йому покинути Переяслав, в якому посадив князувати свого сина. Таким чином, після смерті Романа Мстиславича Ольговичі зібрали всі значні лени південних, південно-західних і центральних земель колишньої Київської Русі. Володіння Ольговичів включали не лише всі українські землі, але і багато

інших. Їм практично вдалося здійснити те, про що і не мріяв галицько-волинський князь Роман Мстиславич.

Обурений діями Ольговичів Рюрик Ростиславич одразу ж зібрав військові сили своєї династії і вигнав Всеволода Чермного з Києва, а його сина примусили покинути Переяслав. Війна між династіями тривала, і Ольговичі невдовзі повернули всі втрачені волості. Зазначимо, що значне економічне і політичне піднесення династії Ольговичів злякало суздальського князя Всеволода, родина якого не тільки лишалася сподівань на галицьку спадщину, але і Переяслава, головного форпосту для втручання в справи півдня Русі. З приводу того, що чернігівці спільно з половцями під час останньої військової кампанії сильно спустошили Київщину, Всеволод розпочав проти них військові дії.

Утриматися в Галичині Ольговичам було важко. Їм приходилось і проявляти великі дипломатичні здібності, і задарювати поляків та угорців. Гірше за все, що між Ольговичами почалася міжусобна боротьба, в підсумку якої звенигородський князь Роман Ігорович зайняв Галич. Ця усобиця "... рішуче захитала становище Ігоровичів і той лад, який установився з ними в галицько-волинських землях" [60, с.23]. Перш за все, Святослав Ігорович втратив Володимир. Його захопив белзький князь Олександр, скориставшись усобицею між Ольговичами. Роман, який став у 1208 р. галицьким князем за допомогою угорців, у міжусобній боротьбі втрачав Галич і знову до нього повертався, доки його не захопили в полон угорці.

Тільки угорці на чолі з воєводою Бенедиктом пішли додому, Ольговичі знов опанували втрачені столи. Роман Ігорович втік з угорського полону. Загроза втрати володінь сприяла примиренню братів. Володимир сів у Галичі, Роман - у Звенигородці, а Святослав - у Перемишлі. Завдяки багатим подарункам вони забезпечили нейтралітет угорського короля

Андрія. М.Ф.Котляр зазначає, що головним у тривалій боротьбі було "намагання короля і польського князя, галицьких і, меншою мірою, волинських бояр та запрошуваних ними зі сторони князів за всяку ціну не допустити до Галича і Володимира нащадків Романа" [75, с.168].

Оскільки Галичина своїми боярськими впливами дуже відрізнялася від родових володінь Ольговичів, князі, обурені підступністю бояр, розпочали з ними рішучу боротьбу. Фізично було винищено до 500 бояр, у тому числі й дуже впливових, а майно бунтівників і втікачів підлягало конфіскації. М.Ф.Котляр підкреслює: "Повернувшись до Галичини, Ігоревичі вирішили помститись на боярах. Крім сильного почуття образи на зрадників, ними, гадаємо, рухало бажання зламати шию боярській опозиції й стати єдиновладними князями. Мабуть, їх надихав приклад масштабного придушення й винищення боярських родів, проведених Романом Мстиславичем. Але до Романа їм було далеко, як показали наступні події. Хоча сама каральна акція була задумана й здійснена Ігоревичами блискавично і з розмахом" [75, с.169 - 170].

Тоді бояри вирішили помститися Ольговичам, для боротьби з якими вони залучили великі сили. Ігоревичі не встигли сформувати широку власну базу опору в землі. За думкою М.Ф.Котляра, "... закликані галицькими і частиною волинських бояр у князі Ігоревичі не мали опори серед земельної аристократії, не кажучи вже про народну масу. Вони походили з небагатого княжого роду й не володіли достатніми коштами, щоб набрати великі дружини. Тому їм не пощастило стати самовладними князями" [75, с.167]. Угорці намагалися взяти Перемишль, але його мешканці без бою здали місто і видали князя Святослава Ігоревича. Проте звенигородці вирішили битися, і облога міста затягнулася. Головну боротьбу з Ольговичами вели давньоруські князі.

М.С.Грушевський підкреслює, що це була боротьба "...волинських Мономаховичів з приходнями Ольговичами, що влізли їм на ґрунт" [33, с.27 - 28].

У підсумку військових дій, навіть користуючись половецькою допомогою, Ольговичі зазнали поразки і потрапили в полон. Бояри їх викупили за великі гроші й стратили. Справді, "цей єдиний у давньоруській історії факт привселюдної страти васалами своїх князів зайвий раз свідчить про величезну силу галицького боярства [75, с.171]. Галицько-волинський літопис розповідає: "Князів же, що були схоплені, - Романа, Святослава (і) Ростислава (Ігоречів), - угри хотіли ото вести до короля. Але галичани просили їх, щоб вони їх повісили задля помсти. І угри, переконані бувши великими дарами, (згодилися). (Князі) оддані були на повішення, місяця вересня" [80,с.16]. Таким чином, спроба Ігоревичів закріпитися в Галичині й на Волині закінчилася трагедією. Трьох братів у 1211 р. було повішено за вироком галицьких бояр, лише Володимирі Ігоревичу вдалося втекти до Путивля [79, с. 7].

Боротьба між Ольговичами і Ростиславичами тривала. Проте вона закінчилася досить несподіваним компромісом: Всеволод Чермний сів у Києві, а Рюрик – у Чернігові. У 1212 р. вмер Всеволод III, який багато років "... вміло маніпулював політичними силами на півдні" [81, с. 97]. Вмер і Рюрик, а Чернігівщина перейшла до брата Всеволода Чермного Гліба. Політична ситуація змінилася, особливо після смерті суздальського князя Всеволода. Спочатку Ольговичі зайняли Київщину, однак внаслідок невдач у міжусобній боротьбі з посилившимися Ростиславичами вимушені були відмовитись від Києва, а втрату володінь компенсували Переяславом. Д.Феннел підводить підсумок політичним змінам: "1212 – 1223 рр. – період піднесення Ростиславичів і упадку Ольговичів. Лише три князівства знаходились поза межами управління

Ростиславичів: Чернігівщина, Рязань і Муромщина... Стабільність положення на півдні досягалася завдяки спритності й згуртованості Ростиславичів і занепаду Ольговичів" [81, с. 97, 214].

Таким чином, боротьба чернігівської династії Ольговичів за гегемонію в Південній Русі в другій половині XII – на початку XIII ст. обумовлювалась об'єктивною необхідністю з'єднання південно-руських земель у єдиній державі. Закінчилася вона невдачею як і спроби політичного об'єднання країни з боку інших династій. Особливості державного розвитку територіальних князівств, слабкість економічних зв'язків між різними землями, а також безперервне втручання з боку впливових суздальських князів заважали проведенню успішної об'єднавчої політики в південно-руських землях, також як і в інших регіонах колишньої Давньоруської держави.

Упродовж XII – прешої половини XIII ст. політична боротьба за гегемонію в Південній Русі ніколи не вщухала. Вона точилася між різними гілками розгалуженого роду Рюриковичів, що створювали тимчасові коаліції, згодом перегруповували сили. Спільники перетворювалися на лютих ворогів, непримиренні супротивники замирювалися. Навіть перший і другий походи монголів неспроможні були припинити цю ворожнечу.

Традиційно князі в міжусобних чварах використовували половецькі загони. С.М.Соловйов підкреслював, що "... в степу завжди можна було набрати чисельний натовп, ладний під будь-якими прапорами кинутися до Русі з надією пограбувати" [43, с. 643]. Боротьбу ускладнювали напади литовських племен. З другої половини XII ст. посилився тиск литовців на Полоцьку землю, володарі якої допомагали Ольговичам у боротьбі з Ростиславичами. Однак наприкінці XII ст. "Ярослав Новгородський разом із суздальським і смоленським князем

ізолювали Полоцьк від Русі, від Чернігова... за таких умов полочани змушені були покликати на допомогу литовців, які й окупували всю землю... 1203 р. Олеговичі, об'єднавшись із полочанами, розгромили литовців і вигнали за межі Русі" [82, с. 12].

у 1205 р. литовці, "зібравши великі військові загани, напали на руські князівства. Але руські князі Ольговичі в бою дощенту розгромили їх, хоча на полі бою полягло багато руського лицарства". Литовці, користуючись міжусобицями давньоруських князів, "... спонукані жадобою здобичі, вийшли зі своїх лігвищ у густих лісах... вторгнулися у руські землі, руйнуючи, спалюючи, грабуючи і спустошуючи все, що їм зустрічалось" [83, с. 113]. Найбільш за все литовці докучали волинським і галицьким князям. Полоцькі землі згодом стали базою формування Білорусько-Литовської держави.

Коли Мстислав Удатний у 1214 р. витурих з Києва Всеволода Чермного, то місто посів старший з Ростиславичів Мстислав Романович, який і князував до 1224 р. У Чернігові по смерті Всеволода Чермного князував його брат Мстислав, який до того був козельським князем. Він у 1218 р. "... зі своїм лицарством і з Мстиславом Смоленським та з половцями без жодного опору спустошив Кам'янецький край у Польщі" [83, с. 115]. Незабаром литовці напали на Полоцьке князівство. 1219 р. "... приходиша литва, и воеваша волость Черниговскую, и много в плен поведоша. Мстислав же Святославичь гони по них из Чернигова и постиг их, изби всех, а полон опять возвратися к Чернигову" [35, с. 86].

Того ж року Мстислав Удатний вибив угорську залог у і сів у Галичі. Данило Романович одружився з його дочкою і князував у Володимирі. Характерно, що Мстислав Удатний практично всі політичні питання розв'язував за допомогою військової сили. Половецьке кінне військо постійно підтримувало загани Мстислава. Половців присилав його

тесть, хан Котян. Мстислав Удатний був талановитим полководцем, але "... не мав хисту до керування державою... в політичних справах новий галицький князь не мав ясної програми і не відзначався послідовністю" [84, с. 4].

Співвідношення політичних сил подає Іпатіївський літопис, коли розповідає про перший похід монголів на Русь. "Приде неслыханна рать безбожнии Моавитяне рекомые Татарьве, придоша на землю Половецкую" [85, стб. 740]. Половці, які понесли поразку від монголів, звернулися за допомогою до руських князів. Останні зібралися на снем, де вирішили битися разом з половцями проти монголів. Літопис підкреслює: "Тогда бо бывахоуть Мстислав Романович в Кыеве, а Мьстислав в Козельске и в Чернигове а Мстислав Мстиславич в Галиче то бо бяхоу старейшины в Роискои земли" [85, стб. 741]. Битися з монголами вийшли "... вся земля Половецкая и Черниговцем приехавшимъ и Кияномъ и Смолняном инымъ странамъ... а галичане и волынцы киждо со своими князями..." [85, стб. 741 – 742].

Битва з монголами на Калці відбулася у травні 1223 р. Русько-половецькі війська, що мали велику чисельну перевагу, програли люту бійку з-за "... неспроможності до самої мінімальної організації" [86, с. 104]. Союзні війська понесли великі втрати. Загинули також чернігівський і козельський князь Мстислав Святославич і путивльський князь Ізяслав Володимирович.

Після загибелі Мстислава Святославича в Чернігові почав князувати син Всеволода Чермного Михайло, який народився у 1179 р. Несподівано у 1225 р. за запрошенням новгородців Михайло Всеволодович пішов князувати до Новгороду Великого. Такий крок князя П.П.Толочко пояснює тим, що Михайло "... не вважав чернігівський стіл межею своїх князівських претензій" [87, с. 117]. На думку С.М.Соловйова, дуже дивно, що Михайло змінив Чернігів на Новгород.

Відомий вчений пояснює цей вимушений крок князя боротьбою за чернігівський стіл з дядьком – Олегом курським. Дійсно, у 1226 р. Михайло Всеволодович лишив Новгород і розпочав військові дії проти курського князя Олега. Михайло отримав перемогу завдяки підтримці з боку свого зятя, суздальського князя Юрія, який допомагав боротися з сепаратистом зі своїми племінниками. Таким великим силам курський князь не мав змоги протистояти, а тому визнав перемогу небожа в династичній суперечці [43, с. 607].

Чернігівський князь Михайло другого разу сів у Новгороді 1228 р. Новгородські періоди князювання Михайла Всеволодовича пов'язані з політичною лінією Юрія Всеволодовича, який намагався не дати можливості посилитись своєму молодшому брату Ярославу, князю Переяслава-Заліського. Михайло Всеволодович, навіть коли князував у Новгороді, дбав про Чернігівщину. Особливо він сприяв налагодженню торговельних зв'язків між обома землями, оскільки саме торгівля була важливою складовою могутності династії Ольговичів. Він звертався до новгородців: "А вы ко мнѣ гость пускайте, а яко земля моя, якоже земля ваша, а ваша земля, яко же земля моя будета за един" [31, с. 268].

З 1224 р. у Києві князував Володимир Рюрикович. Проте Михайло Всеволодович ще не розпочинав боротьби за Київ, очікуючи більш сприятливих політичних обставин. Вони з'явилися після смерті у 1230 р. Мстислава Давидовича, коли розпочалася міжусобна боротьба в Смоленській землі. Згодом Ольговичі відновлюють змагання за гегемонію в землях Південної Русі.

Подій відбувалося багато, але головна боротьба точилася між Ольговичами і Мономашичами. Останні спочатку перемогали, підступилися до Чернігова, запалили місто. Однак у 1235 р. остаточно все ж перемогли чернігівський князь

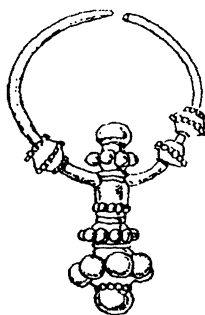
Михайло Всеволодович та Смоленський князь Ізяслав Мстиславич. За якоюсь домовленістю в Києві сів Ізяслав, а Михайло посів галицький стіл.

М.Ф.Котляр дає таку характеристику володінням Ольговичів і Романовичів: "Справді, держава – це соціально-політична й суспільно-економічна структура з централізованою владою, спільними для всієї території та обов'язковими для всіх її частин системами адміністрації, судочинства й збирання данин (податків). Головне ж - у державі має бути об'єднана вся її територія. У випадку з Галицько-Волинським князівством усе було навпаки... Отже, зі ста років XIII ст. лише двадцять чотири Галицько-Волинська Русь була об'єднаною. Для цього часу її справді можна було назвати державою - такою самою, якою було в XIII ст. Чернігівське князівство, що, однак, відзначалося більшим ступенем централізації й згуртованості" [68, с.154 - 155]. Дійсно, Чернігівська земля була класичним прикладом розвитку давньоруського феодалізму з міцною князівською владою.

Автори "Історії української державності" зауважують, що "... водночас із напруженою боротьбою за відродження Галицько-Волинської держави розпочався новий цикл змагання за об'єднання українських земель в єдину державу. В ньому, як і раніше, брали участь дві постійно конкуруючі сили - волинська і чернігівська" [5, с.47]. Цілком справедливе зауваження. Але дивують оцінки, які дають представники сучасної історичної науки діям обох династій, тримаючись за колись штучно створену за політичними мотивами теорію, згідно якої державність з Києва переходить до Галицько-Волинського князівства. Саме тому чернігівські Ольговичі - традиційні вороги централізації давньоруської держави, а галицькі або волинські князі уявляються як представники об'єднаної політики загальноруського масштабу.

Українські землі споконвіку мали справи зі Степом, чим вони були зобов'язані особливостям ландшафту та природних умов краю. З часом вже існуючі кочові об'єднання змінювалися іншими, але номади завжди були поруч. Відносини між землеробами та кочовиками не завжди були войовничими. Реально вони залежали від конкретного співвідношення сил на кожному етапі небезпечного сусідства. Послаблені номади завжди шукали замирення. Однак, як тільки сили кочовиків зростали, вони порушували мирні угоди. Найбільш реальну загрозу існуванню давньоруської державності несло моноло-татарське нашествя.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

МОНГОЛО-ТАТАРСЬКА ДОБА

Населення Чернігівщини здавна звикло до боротьби з нападами кочовиків, мало необхідні навички, добре знало кочівничий світ. Однак у 30-х рр. XIII ст. йому прийшлося боронитися від ворога, який організацією, жорстокістю і люттю перевищував усі відомі орди степовиків.

Монгольська держава склалася внаслідок бурхливих процесів розвитку феодальних відносин, а також агресивної зовнішньої політики ханів на початку XIII ст. Саме тоді земля стала власністю феодалів, які визначали населенню шляхи пересування скотарів. Кочування відбувалося вже не родами, як раніше, а сім'ями (айлами). Внаслідок подальшого розвитку власної державності та під впливом сусідніх розвинених держав у монголів з'явився дієздатний адміністративний апарат, формувалася феодальна драбина, на верхньому щаблі якої знаходився хан, а нижче - його васали. Монгольську економіку було засновано на екстенсивному скотарстві з чіткою спеціалізацією праці. В Монголії в залежності від особливостей ландшафту існували й інші господарські групи населення, але швидкий економічний розвиток країни забезпечували саме номади. Зазначимо, що між номадами землеробством були змушені займатися лише найбідніші, а тому суспільне ставлення до такої праці було дуже низьким. Коли жебрак мав змогу придбати необхідну кількість худоби, він знову ставав на шлях кочівництва. Ідеологічно такі поняття

щодо праці підтримувалися дуже розвиненим культом вершника, лицаря степу.

Коли Чингісхан об'єднав племена, то одразу ж розпочав політику військової експансії. Війни швидко з засобу захисту молодій державі перетворилися на імперські та загарбницькі. Без сумніву, войовнича політика ханів зменшувала соціальну напругу в суспільстві та спрямовувала енергію народних мас проти сусідніх народів. Проте вона призводила до консервації суспільно-політичних відносин, на сторіччя було затримано осідання кочовиків на землю. Багатіли лише феодалі і купці, а більшість населення перетворилася на жебраків.

Засновник імперії Чингісхан помер у 1227 р. Після його смерті лише 1229 р. великим ханом став м'який та толерантний Угедей. Дослідники одноставно підкреслюють, що управління імперією при ньому погіршилось, однак політика експансії продовжувалася. Можливість проведення активної войовничої політики обумовлювалась створенням ранньофеодальної держави з чіткою організацією всіх військових сил, побудованою на улусному принципі. Швидкий розвиток улусної системи спирався на інтенсивну феодалізацію суспільства.

1235 р. хан Угедей зібрав курултай, на якому було прийнято рішення щодо проведення військових дій в чотирьох напрямках, між якими був і західний (проти країн Європи). Західний похід планувався як панмонгольський, тому всі улуси надіслали його керівнику Бату допомогу. Є різні оцінки чисельності військ Бату. Проте, безперечно, головними чинниками успіхів монголів на Русі були: відсутність єдності серед князів, ворожнеча та міжусобні чвари. Саму монголо-татарську навалу взагалі не можна розуміти лише як жорстоку бійку протягом чотирьох років, адже це був тривалий процес.

1237 р. війська Бату почали підкорення князівств Північно-Східної Русі. Потім вони несподівано змінили

напрям походу. 1238 р. на шляху до степу монголи пройшли через Подесення, коли знищили його міста. Найбільший опір завойовникам вчинив невеличкий Козельськ. Літопис свідчить: "Козляни бо вчинили раду - не здатися Батию, сказавши: "Хоча князь наш молодий є, та положимо життя своє за нього" [80, с. 56]. Інше писемне джерело розповідає: "А о князя Василии неведомо есть, инни глаголаху, яко в крови утопи есть, понеже мал бе, 12 лет. И оттуду в татарах не смеаху назвати град тои Козлеск, но зваху теи Злыи град, понеже бишися 7 недель" [88, с. 25].

Воскресенський літопис констатує: "Батий же вземъ Козелеск, и поиде въ землю Половецку" [89, с. 143]. Такий крок хана можна зрозуміти як спробу дати своєрідний перепочинок війську. Але це не так, оскільки літопис подає: "Батий же, узявши Козельськ, пішов у землю Половецьку, а звідси став посилати (війська) на городи руські" [80, с. 56]. Ставлення монголів до номадів було зовсім іншим, ніж до землеробів. У першу чергу їх лютими ворогами були конкуренти в степу, тому вони знищили політичну організацію кочовиків (волзьких булгар і половців). Після монголо-татарської навали місце половецьких ханів зайняли монгольські. Половецькі та інші вершники значно підсилили монгольське військо.

1238 р. Михайло Всеволодович оволодів Києвом. У Галичі з переходом Михайла до Києва князував його син Ростислав. Під час походу Романа Михайловича з галичанами на литву, яка дуже докучала місцевим жителям, Данило Романович скористався зручною ситуацією, оволодів містом і остаточно сів у Галичі. П.П.Толочко зазначає: "На нетривалий час Південна Русь перейшла під контроль чернігівського князя Михайла Всеволодовича, але нова роль виявилась для нього непосильною. Спершу втратив Галич його син Ростислав і втік до Угорщини, а згодом те саме сталось і з Михайлом.

Причому, як це завжди з ним бувало, Київ він залишив добровільно" [87, с. 121].

Боротьба за землі Південної Русі почалася навесні 1239 р. Місто Переяслав було захоплено 3 березня, причому оборону очолював не князь, а єпископ Симеон, якого за це татари стратили. Никифоровський літопис розповідає про оборону Чернігова, якому спробував допомогти князь Мстислав Глібович, так: "и Чренигов приаша оружием, бившимся с князем Мстиславом Глебовичем... и побежден бысть Мстислав, и множество вои его избиша, и град запалиша огнем, а епископа оставиша жива и ведоша и в Глухов" [88, с. 25]. Інший літопис уточнює: "...лют бо бе бой у Чренигова... но побежденъ бысть Мстислав, и множество отъ вои его избиено бысть, и градъ взяша и запалиша огнемъ, а епископа оставиша жива, и ведоша и во Глуховъ и оттоле пустиша..." [89, с. 144]. За думкою О.Задорожного, Мстислав Глібович, який героїчно намагався рятувати Чернігів од монголів, князував у Гомію [90, с. 10].

Про київські події літопис розповідає, що Михайло Всеволодович "з-за страху перед татарами" збіг в Угри, в Києві сів смоленський князь Ростислав Мстиславич. Надалі Київ захопив Данило і доручив воєводі Дмитру боронити його від безбожних татар. С.О.Павленко зазначає: "Осіною 1239 р. монголо-татари, підкоривши Чернігів, пішли завойовувати Крим. У цьому зв'язку від'їзд Михайла Всеволодовича з Києва важко трактувати за літописцями як втечу від ворогів" [91, с. 31]. Наведемо також думку М.С.Грушевського: "Очевидно, і сей другий татарський похід князі уважали чимсь ефемеричним, як перший, закінчений катастрофою на Калці, тож і не брали собі його в політичні рахунки" [60, с. 56].

До Києва першими прийшли війська під проводом хана Менгу, однак боротьбу за місто монголи почали лише тоді, коли зібралися практично всі війська загарбників. У

стратегічному плані така операція дуже нагадує штурм монголами китайської столиці. Облога була тривалою. Відомий археолог П.П.Толочко визнає як очевидне: "...повідомлення про тривалу оборону Києва, що був на той час першокласною фортецею, не здаються сумнівними" [12, с. 149]. Керував обороною міста тисяцький Дмитро, бо князя там не було. Літопис свідчить, що Київ зайняли монголо-татари на Николин день. Вони "святую Софью разграбиша и монастыри вся и иконы и кресты честныя и вся оузорочья церковная взяша а люди от мала и до велика вся убиша мечем" [34, с. 470]. Інший літопис розповідає про долю керівника оборони міста: "...и прият бысть Киев на Николин день. Дмитра же изведоша язвена, не убиша его мужества ради". Далі "Батии же вызем град и слышавшу ему о Даниле, яко в Угрех есть, и поиде сам к Володимерю, и приде к городу Колодяжну, и постави пороки 12 и не могы разбити стены, и начят перемольвливати люди, они же послушавше съвета его, и предашася, и сами избъни бышя. И приде к Каменцу; видеж же Кременецъ град тверъд Данилов, яко невозможно прияти его, и отиде от него. И придя к Володимерю, и взят я, також и град Галич и ины грады многы, им же несть числа" [88, с. 26 - 27].

Никифирівський літопис повідомлює, що рішення йти з військом до Угорщини хан Бату прийняв з підказки воєводи Дмитра: "Дмитрови же, тисяцькому Данилову, рекшу Батыеви: "Не мози стряпати з землі сеи много, время ти есть уже на угры поити, аще ли умедлишь, земля та есть велика и силна, съберутся на тя и не пустят тя в землю свою". Про то же рече ему, виде бо землю Рускую гибнущу. Батии же послушав совета Дмитриева, иде в Угры" [88, с. 27]. Після підкорення Русі хан Бату рушив далі на західні країни, 1242 р. вийшов до Адріатичного моря. Повернувшись з походу, Бату створив державу, відому нам як Золота Орда, володіння якої були від Іртишу до Дунаю.

Коли Михайло повернувся з-за кордону, то не пішов до Києва. Літопис подає: "Даниил же совет сотвори со братом и обеща ему Киев Михайлови а снови его Ростислави вдасть Луческ. Михаил иже за страх татарский не сме ити Киевоу" [85, стб. 783]. Після взяття Києва монголами Михайло з сином вдруге залишили Русь. Помандрувавши за кордоном, вони повернулися. Батько жив біля Києва на острові, а Ростислав князував у Чернігові. Характерно, що коли "...великий князь Михайло, возвратився къ Киеву и вси людіе съ ним, и еже бяху розбеглися на чюжеи земли придоша на свою землю" [85, стб. 783].

Аналізуючи втрати від Батисевої навали, можна дійти висновку, що постраждали практично всі землі колишньої Київської Русі. Нашестя призвело до значних втрат серед населення, руйнування міст і осередків культури. Однак монголо-татарська навала не мала змоги змінити державний та суспільний устрій українських земель [92, с. 4]. Оскільки монголо-татари були кочовиками, вони лише намагалися пристосувати політичний устрій і економічну систему землеробських народів відповідно до своїх методів експлуатації. Щодо її способів, то монголи вже мали достатній досвід (Середня Азія, Китай).

На думку П.Голубовського, більшість удільних князівств піддалася монголам добровільно, лише менша частина чинила опір, що призводило до руйнування міст і смерті князів [93, с. 194]. В.І.Посухов дійшов висновку, що в місті Воїнь (гирло Сули) "...поселення було вщент зруйноване, але кістяков загиблих не зустрічається. Певно, мешканці встигли заховатися в навколишніх болотах, а потім повернулися на старе місце. Не має слідів руйнування Сніпород і Лтава" [94 с. 79]. Сучасний дослідник історії Києва Г.Ю.Івакін стверджує, що "...теорія, про повне запустіння Південної Русі й Києва давно ввійшла у протиріччя з відомими і знову здобутими

науковими фактами" [95, с. 16]. Насамперед руйнувалися ті міста, які оказували опір монголам, що робилося з метою залякати населення, позбавити його прагнення боротьби з поневолювачами.

Пограбована монголами Чернігівщина не задовольняла Ростислава Михайловича. Він знову втручається в галицькі справи, спільно з часткою боярства бореться за місто. Зазнавши поразки, Ростислав втік до Угорщини. Коли він одружився з дочкою угорського короля, то знову намагався оволодіти Галичем. Рішуча битва відбулася 1245 р. біля Ярослава. Цього разу Ростиславу допомагали угри і поляки. Романовичі перемогли, і ця битва була "... останньою в історії галицьких заворушень по смерті Романа" [60, с. 62].

Зі становленням влади монголів князі почали пошук найкращої моделі взаємин з ханами. Суздальські князі, починаючи з Ярослава Всеволодовича, першими поспішали за ярликами до Орди. Можливо, що й справді Батий дав Ярославу старейшинство між руськими князями. М.С.Грушевський підкреслює: "Тяжко сказати, о скільки реальна ся остання звістка, але коли щось подібне сталося дійсно, то інші князі, зачувши про це, і без татарських візвань мусіли поспішити в Орду, щоб не стати підручниками Ярослава" [60, с. 64].

За таких обставин крокували до хана й інші князі, в тому числі й українські. Їздив до Батия і Данило Галицький, якому прийшлося виконати всі принизливі поганські звичаї. Літопис повідомлює, що Данило Романович "... нині сидить на колінах і холопом себе називає. А вони данини хотять, і погрози ідуть, (і) він на життя не надіється. О, лиха ти, честь татарська" [80, с. 75].

Поїхав до Батия і Михайло Всеволодович. Спонукали його їхати до хана родові зобов'язання. Ольгович відмовився виконувати принизливі язичницькі обряди і кланятися кущу.

За це його монголи 1246 р. стратили. Загинули в Орді й інші князі. Літопис Авраамки свідчить: "Убиень бысть в орде князь великий Черниговский, и Федора, боярина его, за веру Христову убиша... Царь Батый уби князя Андрея Мстиславича и Михаила Киевского; а князь Ярослав преставися у Батия" [96, стб. 52]. Характерно, що чернігівського князя Андрія Мстиславича було звинувачено у крадіжці татарських коней. Хоча його вину не довели, князя було страчено [97, с. 29 - 30]. О.В.Русина зауважує: "Очевидно, за бажання в цих фактах можна углядіти натяк на цілеспрямоване "очищення" Чернігівщини від князів, котрих могла заступити монгольська адміністрація... що ж до Чернігова, то він і надалі залишався князівським осередком" [98, с. 20].

Існують різні погляди щодо вчинка Михайла Всеволодовича. На думку П.П.Толочка, чернігівський князь "...сприйняв перспективу стати христовим мучеником з усією серйозністю" [87, с. 124]. Проте Б.Тимошенко, характеризуючи особистість Михайла Всеволодовича, підкреслює: "Це була смілива, мужня людина... Він загинув не через політичні прорахунки, не через бажання отримати князівство, а став жертвою колоніальної політики Батия, яка вимагала знищення всіх, хто проявив непокору його волі" [99, с. 23]. Звертаємо увагу на думку Б.Тимошенка щодо втечі Михайла Всеволодовича з Києва: "Є всі підстави вважати, що не був боягузом князь Михайло і не страх примусив його залишити Київ... Його бойовий досвід підказував, що не вистояти киянам під натиском татар... Характерно, що коли Данило Галицький залишить місто перед нашествям орд Батия, то ставлення до цього рішення і у літописців, і у істориків буде іншим: від'їзд Данила вже не назвуть "бежа вь Угри" [99, с. 21].

Плано Карпіні стверджував, що монголи кілька разів попереджували чернігівського князя, що в разі відмови

виконати звичай його стратять. Проте він також свідчить, що за винятком Михайла монголи нікого не примушували зректися віри [97, с. 29]. З часом чернігівський князь Михайло Всеволодович був канонізований православною церквою як мученик за віру. Автор спеціального дослідження про життя і політичну діяльність Михайла Всеволодовича С.О.Павленко, характеризуючи подвиг князя, підкреслює: "Цей вчинок без перебільшення слід розцінювати як мужній виклик смерті, поневолювачам, політичний протест загарбнику. Мученицька загибель чернігівського князя стала для православ'я тієї доби рятівним символом нескореності віри, цементуючої духовної єдності русичів" [91, с. 4].

О.П.Добриця таким чином характеризує вчинок Михайла Чернігівського: "Він надто настраждався у житті і багато чого втратив, аби зараз відрікатися від останнього, що в нього залишилося – батьківської віри... звістка про героїчну загибель Михайла блискавично поширилася серед скривдженного народу, який сприйняв її як моральну перемогу Святої Русі над підступним ворогом" [42, с. 50]

Підкреслимо, що з початком монголо-татарської навали ніяких міграційних рухів не відбувалося. Пересування населення мало лише регіональний характер. Надалі кочовики зайняли всю степову смугу і частину лісостепу. Практично, монголам вдалося досягти того, про що мріяли половецькі хани. Як підкреслює С.О.Плетньова, розподіл східноєвропейського степу на улуси проводився монголами з урахуванням етнополітичного розділу половців, які продовжували мешкати в межах старих кордонів, "прикриті новим ім'ям, очолювані чужими феодалами". Багато половців перейшло до Волзької Булгарії, найбільш розповсюдженою мовою якої стала половецька. Зміни відбувалися не лише територіальні, але й господарські. В українських землях половці, яких монголи витурили з найкращих пасовищ,

переходили до осідлості. Вони жили біля річок, а головним господарським їх заняттям було рибальство. Причому перехід до нових форм господарської діяльності простежується археологічно: померлим замість частки коня клали рибу [64, с. 184 - 185]. Значна частина половців, яких монголо-татари витурили зі степового Криму, змушена була осісти в його містах, займатися ремеслами і торгівлею. Половецька мова і надалі залишалася міжнародною. На думку С.Р.Ізидиної, сполучення ефективного землеробства з навичками скотарства сприяли дуже високому рівню економічного розвитку осідлих кочовиків [100, с. 10].

Оскільки саме половці являли собою головне податне населення степу, а також складали основу військових формувань, то вони швидко пристосувалися до монгольської системи правління, а представники знаті почали займати важливі посади в адміністрації. На думку М.Д.Полубояриної, загони баскаків склалися, головним чином, з кипчаків або інших народів [101, с. 43]. Відбувалася асиміляція монголів. С.Р.Ізидінова підкреслює, що оскільки "військо хана Мамає складалося виключно з половців-кипчаків, то можна казати про татаро-половецьке іго" [100, с. 111].

Поступово встановилися кордони між кочовиками і землеробським населенням, але не безпосередньо, а за допомогою буферних смуг, які проводили розподіл перших з другими. Більш за все страждали землі Чернігівщини і Переяславщини, тому що були розташовані поруч зі шляхами пересування орд. Характер господарювання номадів вимагав постійного переміщення людей з тваринами у напрямку з півдня на північ і навпаки в залежності від пори року. Тому постійне кочування поруч з землеробами грабіжницьких орд завжди було небезпечне. Становище покращилося лише тоді, коли відбувся перерозподіл прикордонних земель на улуси, які

надавалися за спадщиною. Звичайно ж, що спадкові володарі улусів не давали чужинцям грабувати податне населення своїх наділів [92, с. 4].

Небезпечне сусідство змусило прикордонних князів переносити свої резиденції у більш безпечні райони. Про це свідчить родовід князів Одинцевичів: "Кн. Михаила черниговский, его же замучил царь Батый за веру хрестыанскую, и с ним замучил боярина его Хведора. А кн. Михайлов сынов, кн. Юрьи, остался и оставил отчину свою пусто, и пришол в Тарус и в Тарусе господарыл и родил сынов пять: старшаго звали Орехва, а прозвище ему было Всеволод, а другим был Семен, а третии Михайло, а четвертыи Иван, а пятыи Костянтин. И розделил им после своего живота отчину. Старшому, Всеволоду, Тарусу, Семену Канинъ, Михаилу Мышагу, а Ивану Волкона, а Костянтину Оболенск. Всеволодов сын кн. Андрей Шутиха, а брат его был кн. Дмитрий" [88, с. 282].

За князями рухалося й інше населення. В захищених від нападів районах швидко відроджувалися ремесла, поступово складалися нові місцеві ринки, з'являлися нові княжі столи. Спираючись на археологічні матеріали, С.О.Беляєва дійшла висновку, що спочатку відновилося сільське господарство, як менш складне за своєю структурою. Також мало постраждало і сільське ремесло. Запустіння південно-руських земель взагалі не було [102, с. 11 - 14]. Тому і немає підстав говорити про тотальне переселення населення.

Князі проводили колонізацію, внаслідок чого відбувалися міграції сільського населення. Але колонізація - це процес довготривалий, пов'язаний з великими труднощами. Закордонний досвід свідчить, що такі переселення завжди проходили в межах земель пануючої династії. Ніколи князі не дадуть згоди, щоб їхні підлеглі пересувалися у володіння інших династій. Такий рух можливий лише за умов придбання

ними нового лену. Коли чернігівські й переяславські князі наділялися з боку своєї родини ленами у більш північних районах, тоді за ними рухалося і населення. Але зовсім неможливо, щоб селяни з володінь новгород-сіверських князів опинилися у Москві, або в Твері. Економічні й політичні стосунки феодалізму такі явища заперечують.

Природним кордоном між номадами і землеробським населенням завжди була річка Ворскла. Тому кордон на Лівобережжі Дніпра В.Л.Єгоров проводить по нижній течії річки Псел, Ворсклі та району, розташованому на південь від сучасного Харкова. Такі ж буферні смуги існували в Тульському і Коломенському баскачествах [103, с. 39 - 43]. О.В.Русина зазначає: "Аналогом болохівських громад подеколи вважають так звані Ахматові слободи в Посейм'ї, на теренах давньої Чернігівщини" [98, с. 37]. Буферні смуги були призначені для контролю за торговельними шляхами і виконували важливі стратегічні функції.

Давньоруська державність зазнала з боку монголо-татарських завойовників значного удару. Перш за все, була обмежена суверенність князівської влади. Звісно, що монголи вимагали покірності й регулярної сплати податків. Князі, як ханські васали, були зобов'язані надсилати військову допомогу. Окрім того, вони змушені були допомагати татарам у військових операціях. Під 1287 р. літопис повідомлює: "А коли Телебуга ішов у Ляхи, то з ним ішли всі князі через неволю татарську" [80, с. 133]. Але, як підкреслює Г.В.Вернадський, "... внутрішнє політичне життя Русі ніколи не припинялося, а лише було обмежене і деформоване монгольським правлінням" [104, с. 352].

Головною метою монголо-татарів було затримання об'єднавчих процесів, що практично здійснювалося політикою надання ярликів на княжіння та підтримкою міжусобних війн. Васальні відносини регулювалися ярликами, які надавалися

кожним новим ханом окремо. Так би мовити, вони постійно оновлювалися. Дослідники одностайно звертають увагу на надто велику роздрібленість володінь чернігівських князів. Це пов'язане з тим, що ханам було вигідно мати у своєму підпорядкуванні слабких місцевих володарів. Особливо це відносилось до чернігівської династії завдяки винятковому стратегічному значенню краю з боку контролю за євразійським степом.

Спочатку монголи збирали десятю частину від усього. З метою поліпшення збору данини в українських землях у 1245 р. вони проводили перепис населення. Літопис дає змогу уявити, як проводився перепис населення у Новгороді: "... число, творяху бо себе бояре легко, а меншим бе зло; и поча окаянии, ездяще по улицам, писати дома христианськія" [89, с. 162]. Завдяки перепису населення були утворені своєрідні військово-фінансові регіони, з яких набиралися рекрути і стягувалися податки. Наступні переписи не проводилися, а тому податки збиралися, немовби кількість населення з часом не змінювалася. Одиницею сплати податків був тумен, тобто кількість населення, яка мала змогу зібрати військовий контингент у 10 000 військових. Тумен (або тьма) приблизно складав регіон з населенням у 200 000 мешканців. Наводимо розташування туменів як татарських адміністративних округів в українських землях (за Г.В.Вернадським): Київ, Чернігів, Брацлав, "Тьма Еголдея" (північний схід Переяславщини), Охура (біля сучасного Харкова), Галич, Львів, Санок [104, с. 224 - 225].

На чолі туменів і тисяч були монгольські військові. Такі посади розглядалися як лени і з часом передавалися за спадщиною. Темникам товаришили податкові інспектори, які у монголів називались "даруга", а на Русі - "баскаки". Ці урядовці мали різні ранги, а призначалися на відповідну посаду в залежності од власного походження. Баскаки мали

невеликі та мобільні військові загони. Адміністрація, що збирала податки, підпорядковувалася лише ханському уряду. О.В. Русина зазначає: "Система баскацтва передбачала створення на підлеглих Орді землях укріплених поселень - осередків татарської воєнно-служилої людності; про існування одного з таких містечок, мабуть, нагадує село Батієве на Київщині, відоме з документів литовської доби. Можливо, з плином часу населення цих невеликих стратегічних пунктів, асимілюючись, еволюціонувало в так званих "слуг ординських" - дрібних бояр, чиї обов'язки полягали в супроводженні до Орди послів та гінців великого князя литовського; таке припущення великою мірою пояснює існування значних контингентів цієї категорії слуг навіть у досить віддалених від традиційних шляхів до Орди районах України" [98, с. 20 - 21].

З підкорених народів монголо-татари збирали такі податки: десятина, тамга, мито, поплучне, ямська, підводна, сухий мит (деньга з возу), мостовщина, рекрутство, ловитва ханська, а також подарунки і прибутки [103, с. 20 - 21]. Щодо ямської служби, то поштам надавалися найкращі пасовища. Якась кількість населення приписувалася до ямських станцій, обслуговувала коней та постачала мандрівникам провізію. Міста сплачували податок, який мав назву "тамга". Все ж найбільш обтяжливим податком було постачання рекрутів війську. Навіть коли хани не збирали військові загони, цей податок однаково сплачувався, але грішми.

Щодо постачання харчування представникам монгольської адміністрації, то були встановлені норми. Темник, наприклад, мав отримати на добу 30 дзиній борошна, 3 доу (30 літрів) зерна та ще й 30 дзиній горілки. Тисячник - вдвічі менше, а сотник - менше, ніж темник у чотири рази. Були й інші обов'язки населення, наприклад, полювання разом з татарами (ловитва ханська). Тим, хто звільнявся від податків,

татари давали ярлики. Найприкріше, що баскаки не лише збирали означені ханські податки, але й набагато більше привласнювали собі. Взагалі монголи користувалися послугами, при стягуванні податків тих особистостей, які обіцяли найбільший прибуток.

Спочатку князівська влада була суттєво обмежена, особливо у військовій і фінансовій сфері. Проте і тоді князі мали невеличке військо і збирали другорядні податки, а їхня доменіальна влада ніколи не обмежувалася. Наприкінці XIII ст. князі отримали більше свободи в діях, почали самостійно збирати податки для ханів. Звісно, що функція збору монгольських податків сприяла збагаченню князів, оскільки данини почав збирати князівський адміністративний апарат. Також монголи з самого початку свого панування визнали легитимні права Рюриковичів. За ярликами прямували в Орду лише "великі" князі. Справи розподілу уділів та нагляду за виконанням обов'язків васалами виконували династи. З часом, були визнані такі ж права і представників роду Гедиміновичів. Таким чином, наприкінці XIII ст. князівська влада значно посилюється.

На думку М.С.Грушевського, після монголо-татарської навали у Чернігівщині залишалися і множилися далі княжі династії, оскільки вони пустили "... в землі своє коріння глибоко" [60, с. 176]. Послаблення чернігівського столу він пов'язує зі зменшенням князівського домену за рахунок землі вятичів. "Лествічне сходження" більше не практикувалося. Чернігівські князі відігравали значну роль в політичних подіях, а також користувалися міжнародним авторитетом. Про це свідчить факт одруження Андрія Всеволодовича з донькою волинського князя. Чернігівський стіл залишався найстаршим у землі, але, діставши його, князі зберігали за собою і попередню волость. Можливо, лише у володіннях великого

чернігівського князя налічувалося 120 тисяч мешканців [60, с. 177 - 179].

О.В.Русина зазначає, що до володінь Михайла Всеволодовича під час його повернення з Угорщини входили Брянськ, Карачов, Глухів і значні території у Верхньому Пооччі. Після загибелі в Орді Михайла Чернігів перейшов до його троюрідного брата Всеволода Ярополчича, хоч за родоводами, чернігівський стіл посів Роман Михайлович [98, с. 31]. Найбільше звісток у джерелах стосується брянського князя Романа, дуже енергійного і войовничого. Саме з цього вчені й роблять висновок, що політичний центр князівства перемістився у Брянськ. Все ж здається, що думка М.С.Грушевського про те, що чернігівський стіл і надалі залишався головним, більш слушна. Д.Багалій вважає, що піднесення Брянська за князування Романа Михайловича "не спиралося на його внутрішню силу" [106, с. 309]. На думку П.Голубовського, піднесення Брянська пов'язане з тим, яку позицію займав князь Роман по відношенню до татаро-монголів [93, с. 199]. Про це, мабуть, свідчить і те, що в поході 1275 р. проти Литви татари напередодні рішучої битви очікували сильного і войовничого брянського князя.

О.В.Русина зауважує: "Занепад Чернігова і піднесення Брянська потенційно вели до перебудови традиційних внутрішньодинастичних зв'язків, що склалися поміж Ольговичів - до закріплення родового старшинства за князями, які резидували в Брянську. Однак, ставши в другій половині XIII ст. центром суспільно-політичного життя на Задніпров'ї, Брянськ так і не перетворився на головний стіл Ольговичів: наприкінці XIII ст. він був захоплений смоленськими князями. Як і чому це сталося, невідомо" [98, с. 31].

Коли вмер хан Берке (1266 р.), новим ханом Золотої Орди обрали не Ногая, а Менгу-Тимура, онука Батия (Ногай був онуком сьомого сина Джучі, а тому поступався кандидату

на престол у династичному старійшинстві). Як компенсацію Ногай отримав улус у нижньодунайському регіоні. Йому було доручено займатися балканськими справами. Успіхи Ногая в розбудові власного улусу і поширенні його впливів на інші землі значною мірою пояснюються послабленням сусідів і значними втратами населення степових районів під час Батієвого нашествия. Дослідники одностайно визнають, що з посиленням Ногайського улусу в Золотій Орді утворилося два політичних центри, а політика золотоординців характеризувалася нестабільністю. Інколи називають Причорноморський улус окремою державою. З цим не можна погодитись [107, с. 8].

За часи правління Менгу-Тимура темник Ногай ще не виступав у якості ханського співправителя. Справді, Ногай фактично контролював політичну ситуацію в українських землях. Після смерті Менгу-Тимура новим ханом курултай обрав його брата Туда-Менгу. Хоч Ногай і цього разу не обрали ханом, він фактично стає співправителем Золотої Орди. Літопис його називає навіть царем. Ногай проводив цілком самостійну політику на Балканах, втручався у справи надання ярликів князям Північної Русі. Наприклад, він підтримував Дмитра Переяславського, якого Туда-Менгу позбавив ярлика на користь його молодшого брата, лояльного по відношенню до ординського хана. З метою прихилення до себе окремих князів Ногай давав їм пільги. Туда-Менгу прийняв іслам 1283 р., перетворився на палко віруючого і практично втратив будь-який інтерес до державної діяльності. Допомігав керувати державою його небож Телебуга. За таких умов влада темника Ногая лише зміцнювалась.

За часи правління Ногая є звітка про баскака Ахмата, який з братами намагався збагатитися за рахунок утворення слобод на землях рильського князя Олега. Липецький князь Святослав, "вдарив розбоєм на слободу". Надалі Олег вбив

свого брата за царевим наказом. Святославів брат Олександр помстився і вбив Олега та двох його синів. Як свідчить літопис: "... и бысть радость дьяволу и угоднику его бессерменину Ахмату" [89, с. 178]. Д.І.Багалій підкреслює, що "татарські впливи виробили два типи князів: обережного Олега, підручника татарського, який нагадує московських князів-збирателів, вбившого за татарським наказом власного брата, і палкого, відважного, схожого на розбійничого отамана, Святослава" [106, с. 304 - 305].

Здавалося, що Ногай, коли переміг Телебугу, ствердив свою владу практично в усіх землях колишньої Київської Русі. Однак хан Тохта, якому Ногай надав суттєву підтримку в боротьбі за ханський престол, виявився дуже невдячною людиною. Спочатку Тохта запобігав сутичок із Ногаєм, навіть віддав йому кримську данину. Згодом він із союзника темника перетворився на його лютого ворога. Людина здібна і цілеспрямована, хан Тохта проводив реорганізацію війська і адміністративної системи. Протириччя в кримських справах, пов'язані з опором на різних торговельних партнерів, з'явилися приводом для військових дій хана з темником-сепаратистом. Рішуча бійка відбулася біля річки Прут у 1297 р. Повну перемогу одержав Ногай, проте він попри головному принципу кочовничої стратегії не переслідував решту загонів Тохти до повного знищення. Ця помилка дорого коштувала Ногаю. За два роки Тохта відновив боездатне військо і повів його на захід. У 1300 р. біля річки Кагамлик (сучасна Полтавська область) Тохта розгромив армію Ногая, а сам темник загинув у бою. Під час військових дій дуже постраждали українські землі.

Стосовно наслідків ліквідації автономії Ногая можна стверджувати, що з'єднана Золота Орда значно посилилась, а її політика відтепер дійсно носила загальноруський характер. Хани, використовуючи досвід існування двох політичних

центрів, продовжували підтримувати ворожнечу між різними князівствами. Головним для ханів і надалі залишалося збереження васальних відносин залежних від них князів.

Щодо церкви, то монгольська політика після бурхливих подій Батиевого нашествия змінилася. Спочатку церква зазнала великих матеріальних втрат. Звісно, що багато представників духовництва загинуло, в тому числі й переяславський єпископ Симеон, який за відсутності князя особисто очолив оборону міста. Було страчено і митрополита, а новий з'явився лише в 1250 р.

Небезпечне сусідство примусило прикордонних князів переносити свої резиденції у більш недоступні для нападів кочовиків райони. Наприклад, політичний осередок чернігівського князівства було перенесено до Брянська, куди згодом перейшла і єпископська кафедра. Значно запустіла Переяславська земля, у зв'язку з чим було ліквідовано відповідну єпархію.

Першими до системи монгольського панування пристосувалися князі й бояри, а головний тягар податків несли міста і селяни. Стосовно відносин православної церкви з монгольською адміністрацією в перші роки панування золотоординських ханів нічого не відомо. Значно покращилося становище православної церкви за часи правління Менгу-Тимура, який надав їй представникам відповідний ярлик про охорону церковних володінь. Під час перепису населення монголи, слідуючи Великій Ясі Чингісхана, не включали до переліку духовництво. Відома толерантність монголів до різних релігій, завдяки якій вони надавали представникам інших культів пільги і привілеї. Згодом до цього приєдналися політичні мотиви, оскільки хани намагалися забезпечити лояльність православної церкви, яка користувалася дуже великим авторитетом у населення, намагаючись за допомогою духовництва утримати народ у покорі, відвернути його від

виступів проти ханської влади. В самій Орді також було багато християн, функціонувала єпархія в Сараї.

Починаючи з Менгу-Тимура, хани давали церкві привілеї. Ханські ярлики охороняли землі, води, млини, садиби духівництва, про що прямо говориться в ярлику хана Узбека, даному митрополиту Петру:” ...да не вступається никто же, ни чем, в церковныя и в митрополичи, ни в волости их, и в села их... архимандриты, и игумены, и попы, и вся причты церковныя, ни чем ни кто да не будет изобижен” [108, с. 114]. Виступи проти віри каралися смертю.

Ярлик Тайдули митрополиту Феогносту наказує молитися за хана щирим серцем:” Бога молять стояще, и нас благославляюще; аще ли кто иматъ неправымъ сердцемъ за нас молити Бога, ино тот грех на немъ будетъ” [108, с. 125]. Великі пільги мали монастирі, кількість яких значно зростала. Церковні ієрархи, як і князі, постійно вимушені були звертатися до ханів за підтвердженням своїх імунітетних прав. Гарне становище до православної церкви з боку монголів було лише в мирні часи.

Дослідники часто наводять факт переїзду митрополита до північних земель як доказ значного погіршення положення жителів українських земель після міжусобної боротьби претендентів на ханство, утисків з боку татаро-монголів. Проте вони цитують лише першу частину повідомлення літопису:” Въ лето 6807. Того же лета митрополит Максимъ, не терпя насильа татарскаго, остави митрополью, иже въ Кіеве, и беже изъ него, тогда же и весь Кіевъ разбежался “ [89, с. 182]. Проте літопис свідчить, що така фраза є лише спробою ідеологічного обґрунтування вчинка церковного ієрарха як вимушеного. Насправді в основі рішення митрополита ми бачимо чисто меркантильні інтереси: він відібрав у володимирського єпископа міцний і важливий політично лен, а дав йому гірший. Літопис прямо вказує:” ...а митрополить

шесть седе в Володимери и со всем клиросомъ своимъ, месяца априля 18, а Семену епископу Володимерському дасть епископью Ростовскую” [89, с. 182].

Важко казати і про “татарське насилля”, а також про запустіння Києва. Новий митрополит Петро брав активну участь у татарській політиці. Він бував у Києві, їздив до Орди, навіть змінив сарайського єпископа. Справді його наступник “...митрополит Гречинь, именем Феогность, той на Кieve не бывал” [109, с. 116]. Не слід кидати з рахунків і церковну політику московських князів.

До церковних земель, захищених від різних поборів, тягнулися селяни. Церква проводила активну колонізаційну діяльність, особливо монастирі, завдяки чому відроджувалося господарство, з'являлися нові поселення, відбувалося загальне зростання економіки. Економічне підсилення було підґрунтям для духовного відродження країни. Завдяки енергійним зусиллям духовництва стала більше піддана християнізації сільська людність. За підтримки церкви розвивалися писемність і мистецтво. Православна церква підтримувала морально людей в тяжку годину, духовні ієрархи були арбітрами в міжкнязівських справах, особливо митрополити, які часто мандрували по країні, намагаючись виправити недоліки в роботі місцевої церкви, боролися з пороками в діяльності духовництва.

Дуже цікавим є питання про долю Києва. Після татаро-монгольського нашествия князі по-різному намагалися пристосуватися до системи правління завойовників. Суздальські князі першими зрозуміли, що завдяки покорі й сприятливим відносинам з ханами можна обійти своїх конкурентів. 1243 р права на Київ отримав Ярослав Всеволодович. Проте містом керував князівський намісник. На думку М.С.Грушевського, “... затверджений за Ярославом, Київ зіставався якийсь час за суздальською династією, бодай

номінально. По за впливами Галицько-Волинської держави він зістався вповні" [60, с. 165]. Згодом Київ дістав Олександр Ярославич, та насправді доля міста зовсім не цікавила суздальських князів, зайнятих міжусобною боротьбою в північному краї [110, с. 3].

Писемні джерела не розповідають, хто володів Києвом після бурхливих подій середини XIII ст. Не можна не погодитись з думкою Д.І.Багалія, що "Київська земля була ханським улусом" [111, с. 258]. Г.Ю.Івакін дійшов висновку, що "... Орда безпосередньо не здійснювала управління Києвом. Вона робила це руками місцевих феодалів" [95, с. 20].

На думку М.С.Грушевського, в Києві не могли князувати представники ні суздальської, ні галицько-волинської, ні старшої лінії Ольговичів. Проте є звістка в Любецькому синодику, завдяки якій можна зробити припущення, що містом володіла путивльська лінія Ольговичів. Записка синодика заслуговує на довіру, але важко припустити, щоб ця династія панувала в Києві протягом тривалого часу. Проте в поминальній записці "... між пізнішими чернігівськими князями читаються імена: "князя Івана-Володимира Івановича київського і сестри його Єлени, князя Андрія вруцького і сина його князя Василя, забитого в Путивлі" [60, с. 169]. Якби М.С.Грушевський визнав тривале правління в Києві представників путивльської династії, то потрібно було б відмовитись від теорії, що Київщина і Переяславщина перетворилися на групу міських громад, які знаходилися під безпосередньою владою татаро-монголів. Він доходить висновку: "Княжичі з різних династій могли купувати або шляхом яких-небудь протекцій здобувати собі ярлики на Київ, чи на котрийсь київський пригород. Такими могли бути князі, записані в новгородському синодику: Іван-Володимир київський і Андрій овруцький - правдоподібно з

путивльських князів, що могли княжити наприкінці XIII або на початку XIV ст." [60, с. 172].

Сучасний дослідник О.Задорожній намагається довести, що в Києві протягом тривалого часу сиділи князі з путивльської династії, нащадки Ігоря Святославича. Путивльське князівство було дуже могутнім. "Навколо Путивля були об'єднані землі від Сейму до верхів'я р.Самари і до нижньої течії р.Осколу. Саме у такому складі вони увійшли після литовського завоювання до Путивльського повіту, величезна територія, до якої слід, очевидно, додати ще й деякі землі центральної Переяславщини" [112, с. 47]. Він також висловлює припущення, що "... до самого кінця XIV ст. це князівство залишалося в руках Ольговичів" [112, с. 49]. О.В.Русина вважає, що путивльські князі утвердились у Києві "за умов феодальних усобиць в Орді кінця XIII ст.... провідну роль тут відіграла підтримка татарських феодалів, які осідали у Посейм'ї, котре впродовж XIII – XV ст. було зоною активних тюрко-слов'янських контактів" [98, с. 31 - 32].

Протягом XIII ст. обмеження суверенності князівської влади поступово скасовувалося. Панування ординців після численних чвар їхніх феодалів втрачало силу. Все більше обмежень адміністративної діяльності місцевих князів скасовувалося, вони навіть самостійно вже збирали данини. Наприкінці XIII ст. головні бунти відбувалися на теренах Північно-Східної Русі, а тому ті землі й були ареною запеклої боротьби за владу. В другій половині XIV ст. ординці здійснили проти них 14 каральних походів. Бурхливо розвивалися політичні події у Брянську, князі якого використовували в міжусобній боротьбі татарські військові загони, як це, наприклад, трапилося в 1310 р. У цілому політичне становище князів на початку XIV ст. було більше вільним, ніж до того.

За словами М.С.Грушевського, "славна колись династія Ольговичів маліла і сходила на ніщо" [60, с. 181]. О.В.Русина дійшла висновку, що з'явилися численні "верховські" княжі роди, "які з часом не втратили усвідомлення спільності свого походження, однак не підтримували зв'язків із родовим гніздом - Черніговом. Їхнє середовище було світом архаїчних

відносин... Що ж до інших ліній Ольговичів, то після Батиєвого нашествия вціліли, принаймні, путивльські, курські, липовецькі, рильські й воргольські князі. Характерно, що в пізніші часи, за доби литовської зверхності, жоден із них не згадується в джерелах; до причин вигасання князівських родів на Чернігівщині слід, мабуть, віднести воєнні напади монголів і литовців, міжкнязівські конфлікти, епідемії..." [98, с. 32].

Слід звернути увагу на думку М.Ф.Котляра, що в удільний період "...закладаються підвалини формування української етнокультурної спільності, яку в науці заведено називати середньовічною народністю. Галицько-Волинська Русь стала однією з підвалин української народності. Але – не єдиною, в чому здавна прагнуть нас переконати своєрідні галицькі патріоти. Ще в кінці минулого століття з'явилася мало наукова, проте дуже політизована теорія, за якою Галицько-Волинська "державна" начебто стала спадкоємницею держави Київської або Давньоруської, коли та занепала після Батиєвої навали, й була головним і єдиним осередком творення українського народу. Насправді... державне життя увалося в XIII ст., хай і не в повному обсязі, як у Галицько-Волинській, так і в інших південноруських землях – Київській і, особливо, Чернігівській" [75, с.328].

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ.

ЛИТОВСЬКА ДОБА

Балтські племена здавна мешкали в південнім узбережжі Прибалтики. Згідно повідомлень археологічних джерел, балти на теренах сучасної Литви чітко розподілялися на три групи: жемайти, аукшайти і власне литву. Господарськими зайняттями литовських племен були переважно землеробство та скотарство. Швидко розвивалися різні ремесла, особливих успіхів досягло ковальство, яке головним чином було спеціалізовано на виготовленні якісних виробів. Існувала дуже розвинена мережа торгівлі, про що свідчать чисельні знахідки в захованнях терезів і залізних гирьок до них.

Майнове розшарування населення прискорювалося перетворенням родової громади на сусідську. Відокремлена від народу знать, спираючись на замки, оточувала себе дружиною. Остання виконувала як військові, так і адміністративні функції, примушувала населення збирати подарунки та відбувати певний час на громадських роботах. Поступово складалася феодальна драбина. Процес збирання данини представниками князівської влади відбувався в формі полюддя. Князі безперервно починали міжусобні бійки для поширення земель, що знаходилися під їхнім контролем. Якщо вони перемогали сусідів, то змінювали підкорених князів на своїх намісників, які виконували функції тиунів давньоруських земель. Поступово почали складатися і перші державні утворення. Розвиток власної державності значно прискорила зовнішня загроза.

Спочатку литовські загони вели війни лише з метою захопити здобич. Територіальних замахів дрібні литовські князі не мали, про що розповідають джерела: "Руским княжатам на неприятеля помогали, волости мазовецкие наезджали, добычи и полон выводили, и с того живилися" [113, с. 18]. Литовці при нападах використовували міжкнязівські чвари. Розбити таких ворогів було не можливо тому, що вони "...и до лесов густых як до замку утекали... в лесах и болотах гнати их надаремно [113, с. 17].

У 30-х роках XIII ст. аукшайтський князь Міндовг зумів підкорити своїй зверхній владі всіх інших князів. Йому вдалося створити відносно централізовану державу, хоч вона ще не була дуже міцною, не мала належним чином зорганізованого державного апарату. Державна влада в Литві значно зміцніла лише за часів правління Гедиміна (1316 – 1341). Тільки тоді князівська влада стала легітимною і передавалась за спадщиною.

З'єднані в єдиному державному утворенні литовці мали змогу не лише успішно давати відсіч нападам хрестоносців, але з часом і перейти до активної експансії в сусідні землі. В цілому міжнародні обставини для підкорення литовцями давньоруських земель були дуже сприятливими. Експансії сприяли як феодальна роздробленість і нескінченні чвари між давньоруськими князями, так і наслідки монголо-татарської навали [114, с. 12]. На початку XIV ст. Литовська держава значно посилилась і почалась її активна експансія в давньоруські землі, які зараз відносяться до сучасної України.

Розвиток феодальних відносин значно прискорила експансіоністська політика Литовської держави. Феодальна драбина зростала в процесі підкорення білоруських і українських земель, а синтез молодой литовської державності з давньоруською сприяв поглибленню феодалізації суспільства. Великі князі надавали своїй родині уділи. Не лише князі, але і

бояри наділялися ленами в підкорених землях за умов військової служби. Князівський адміністративний апарат формувався на основі функцій посад, що вже існували в окремих племінних князівствах ще до часів об'єднання країни. Назви посад урядовців зафіксовані давньоруською мовою за аналогією з існуючими в Русі. Можливо, це лише їх приблизний переклад. Дослідники звертають увагу на великі впливи норм давньоруського права і практики управління князівствами на діяльність литовської адміністрації. Автори "Історії держави і права України" підкреслюють: "Зрештою, вони сприйняли державну організацію на зразок сусідніх князівств, засади християнства, україно-білоруську мову як мову знаті, наблизилися до побуту і культурного життя Білорусі та України" [115, с. 42].

Також значні впливи на литовську державність оказував Тевтонський орден з його більше розвинутою адміністративною системою, притаманної країні з більшим рівнем феодальних відносин. У подальшому житті на державотворчі процеси ВКЛ найбільший вплив мала Польща.

Зазначимо, що в багатьох працях стверджується, ніби литовського завоювання українських земель не відбувалося, а було мирне приєднання до великої поліетнічної держави на чолі з енергійною династією. Влада литовців була більше привабливою, ніж татарська. Українців приваблювала антиординська спрямованість політики великих литовських князів. А.М.Киридон і П.В.Киридон зазначають, що литовські князі "... застосували для ідеологічного обґрунтування своєї експансії політичну програму відновлення єдності Русі, яка полягала в оригінальній і сприйнятній ідеї зміни егіди династії Рюриковичів на династію литовців - Гедиміновичів" [116, с. 39]. О.В.Нерушимцева підкреслює, що київський князь і боярство владу Ольгерда визнали добровільно, завдяки "тихій експансії" [117, с. 8]. Є й інші думки: "...будь-яка чужа влада

ніколи не дбає про благополуччя поневоленого народу і розквіт загарбованих земель... У всякому випадку, час перебування України у складі Литви можна поділити на декілька періодів... Панувала ілюзія збереження давньоруської державності" [118, с. 122].

Різні українські землі приєднувалися до Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) за різних обставин. Наприклад, Волинь дісталася Любарту за спадщиною. Можливо, якісь землі були приєднані за князювання Гедиміна. Щодо Сіверщини, то повідомлення про її підкорення до середини XIV ст. є намаганням довести литовські права на неї [98, с. 46 - 47].

Приєднання Сіверщини до ВКЛ пов'язується з діяльністю великого литовського князя Ольгерда. В.П.Шевчук і М.Г.Тараненко зазначають, що сприятливі умови для литовської експансії виникли після смерті хана Джанібєка, коли Ольгерд "у 1355 - 1356 рр. поширив свою владу на Чернігівщину та Сіверщину, а в 1362 р. захопив Київ і всю Київську землю" [5, с. 56]. На думку В.Й.Борисенка, Ольгерд у 1359 р. зайняв Брянськ, а наприкінці 1361 - на початку 1362 р. "з допомогою місцевої знаті українсько-литовські війська швидко визволили територію колишнього Чернігово-Сіверського князівства до Дону з містами Чернігів, Новгород-Сіверський, Путивль, Курськ. На зворотному шляху переможці звільнили землі Переяславщини й рушили на Правобережжя проти невеликих татарських орд...", яких перемогли в битві при Синіх Водах [6, с. 93].

Дослідники намагаються довести, що у складі ВКЛ українці мали непогані умови для збереження і розвитку власної мови, культури, віри. Зазначимо, що дослідники іноді змішують поняття розвитку української державності й сприятливих умов щодо збереження національної культури, мови, релігії тощо.

Державотворчі процеси, що відбувалися в Литві, вимагали прийняття суспільством нової релігії. Спочатку існувала реальна можливість утворення теократичної держави під зверхньою владою язичницьких жерців, як це ми спостерігаємо у сусідніх прусів, однак цьому перешкодила агресійна зовнішня політика, яку проводили литовці в землях колишньої Київської Русі. Литовська держава протягом тривалого часу розвивалася за умов збереження язичництва. Вона була з самого початку поліетнічною, тому в ній одразу ж вироблялися певні форми існування різних етносів, що вело до релігійної толерантності. Суворе дотримання власної релігії було засобом збереження національної самобутності в складному поліетнічному оточенні. Спостерігалися спроби модернізації язичницької релігії, хоч існували дуже сприятливі умови щодо розповсюдження християнства, яке приймали окремі члени князівського роду.

Перші спроби хрещення Литви відносяться до 1251 р., коли особисто охрестився великий князь Міндовг, зацікавлений обіцянками з боку римського папи надати литовському князю королівську корону, отримання якої дорівнювалося визнанню суверенності молодой держави в Європі. Через 11 років Міндовг зрекається християнства з політичних мотивів, а подальші спроби хрещення Литви успіхів не мали.

Було дуже добре для українців, коли литовські князі, маючи українські уділи, приймали православну віру. Проте слід пам'ятати, що питання віри для литовських князів було, перш за все, політичним, а приймали вони таку віру, яка була потрібна в конкретній місцевості. Наприклад, Жемайтія протягом тривалого часу відмовлялася приймати князів, окрім язичників. Лише таким і давали там лени. Хто сидів у білоруських і українських землях, ставав православним. Ті литовські князі й бояри, лени яких знаходилися під зверхністю

польської корони, переходили до католицизму. Ягайло, в зв'язку зі зміною політичної орієнтації перехрестився з православного на католика. Те ж саме можна сказати і про Вітовта: "... преже убо был князь Витовтъ христьянин, а имя ему Александр, и отвержеса православной вере, хрестьянства, и прыять латыньскую веру, княженья ради великого, и церкви святыя преврати на богомерское служение, а помыслиль тако: хотел пленити Рускую землю, и Новъгородъ и Псков..." [96, стб. 145].

Характерно, що литовські князі втручалися в релігійні справи приєднаних земель, намагалися замінити посади церковних ієрархів своїми прихильниками. Наприклад, Гедимін "хотел поставити Арсенія на владычество в Пскове... Арсений же с Пскова поиде, посрамлен от митрополита..." [96, стб.163]. Між єпископами, які обирали нового митрополита, був і Ісакий Чернігівський. Проте нового митрополита не було затверджено: "... яко то мятежникъ церковный... а поставлен есть отъ неправедного съборища в литовском Новогородке..." [96, стб. 166].

Оскільки Литва володіла землями Західної і Південної Русі, а митрополит проводив промосковську політику, то литовські князі намагалися утворити для цих земель окрему митрополію. Така нагода з'явилася після смерті митрополита Олексія у 1378 р. Суперництво з Москвою і протидія константинопольського патріарха, який відстоював єдність руської митрополії, не дали змоги здійснитися таким планам. Новим митрополитом було поставлено болгарина Кипріяна, який 1390 р. і приїхав до Москви.

Якщо мова і культура справді не зазнавали утисків з боку правителів ВКЛ, то державне життя великі литовські князі в українських землях спочатку сильно обмежували, а згодом і зовсім втиснули в рамки своєї державницької схеми [119, с. 4].

Оскільки ВКЛ було конгломератом приєднаних земель з різним рівнем розвитку, то місцеве управління дійсно завойовники спочатку не змінювали, а обмежилися новою деформацією васально-ленних зв'язків. Сюзеренами стали не ординські хани, а Гедиміновичі. На відміну від татаро-монголів, нові володарі змінили територіальних правителів окремих земель на представників своєї династії. Зазначимо, що характер української державності не змінювався, вона залишалася територіальною. Українських князів ми не бачимо, лише литовських, які прийняли нові імена по хрещенні. Однак зі зміною володаря сутність влади місцевих князів не змінювалася. Литовські князі швидко пройнялися інтересами князівств-земель, почали виконувати волю місцевого боярства. В силу державного характеру територіальної влади вони мали багато зверхніх прерогатив. Наприклад, Володимир Ольгердович карбував у Києві власну монету. Такий характер влади сприяв проявленню партикуляризму князів, що багатьма дослідниками розуміється як обласний патріотизм.

Економіка окремих регіонів мала новий поштовх для розвитку, чому сприяло значне посилення князівської влади на місцях. Нові династії почали проводити активну колонізацію, засновували міста і замки. Вони намагалися проводити незалежну від великого князя політику, відстоювати, перш за все, цілі свого князівства, а також мріяли передавати князівську владу безпосередньо своїм нащадкам [120, с. 114].

Дослідники підкреслюють, що з другої половини XIV ст. великокняжа влада почала значно посилюватися [115, с. 63]. Після смерті Ольгерда відбувалась запекла міжусобна боротьба з приводу порушення принципу родового старшинства. Боротьбу ускладнила Кревська унія 1385 р. Кінець-кінцем Вітовт "поиде в Литву и сѣде в Вилни, на великом княжении". Влада великого князя за часи правління

Вітовта значно посилася, з часом мова йшла навіть про його коронацію.

Політику централізації країни почав ще Ольгерд, але значних успіхів вона набула за князювання Вітовта. На думку А.Г.П'янкова, "ліквідація значних князівств в українських і білоруських землях була нерішучим кроком на шляху переборювання феодальної роздробленості Литовської держави" [120, с. 68]. Литовські вчені підкреслюють, що влада великого князя над васальними князями була обмеженою. Тому потрібно було відібрати у князів право спадковості на земельні володіння шляхом заміни їх намісниками. Саме тому Вітовт і проводив у 90-х роках XIV ст. так звану адміністративну реформу. Князі також лишалися змоги керувати військом, а ця важлива функція надавалася урядовцям. Зазначимо, що функції урядовців значно обмежувалися. Розподіл влади між представниками знаті, переведених до службовців уряду, сприяв посиленню центральної влади [121, с. 55 – 56].

Офіційно великий князь потребував од удільних князів "послуху". Така формула на той час була універсальною в системі васально-ленних відносин. Здійснення адміністративної реформи Вітовт почав з Сіверщини. Відмова в "послуху" новгород-сіверського князя Дмитра-Корибута Ольгердовича призвела до війни з Вітовтом. Хроніка Биховця подає, що Дмитро-Корибут "почав щось замишляти і не виказував послуху", зібрав військо і пішов проти великого князя. Бійка відбулася в місті під назвою Докудово (біля річки Неман). Вітовт одержав перемогу, а Корибут втік до Новогрудку з дітьми і княгинею. Згодом Вітовт з військом зібрався до Новогрудку, захопив його разом з Корибутом і його сім'єю [122, с. 72]. Таким чином, великий князь у військових діях отримав перемогу, землі бунтівника було

конфісковано і передано Федору Любартовичу. Ці події відбулися в 1393 р.

Надалі Вітовт усунув з князівства подільського князя Федора Корятовича. Великий князь змінював не лише князів, але і місцеву адміністрацію. На черзі було Київське князівство. Усунений з київського столу Володимир Ольгердович отримав незначний уділ у білоруському Поліссі з містами Копиль і Слуцьк. Зазначимо, що місцеве боярство в переважній більшості було лояльним по відношенню до великокняжої влади, а за умов надання місцевих привілеїв являло собою головну соціальну базу централізаторських зусиль великих литовських князів.

Адміністративна реформа проводилася не лише в українських землях. Дослідники по-різному оцінюють наслідки реформи Вітовта. На нашу думку, була остаточно ліквідована сама українська державність завдяки змінам у князівствах династичних спадкоємців на простих намісників. До реформи Вітовта обмежена українська державність ще трималася у формі влади удільних князів, які підпорядковувалися великому литовському князю на засадах сюзеренітету-васалітету. Значне посилення центральної влади за рахунок ліквідації удільних князівств із територіальною владою вказувало на перехід суспільства до нової доби політичного розвитку. Про це свідчить і прагнення Вітовта домогтися королівської корони: "Князь великий Витовт держал Великое князство Литовское и Руское и иное земли много. И мешкаючи ему в Великом Луцку и хотел был на себя коруну возложить..." [88, с. 209].

Централізація країни сприяла значному поширенню експансії. Вітовт проводив активну татарську політику, допомагав ханам посісти ординський стіл. Литовська держава підтримала одного з претендентів на Золотоординське ханство. Ця політика й привела Вітовта до поразки в битві на Ворсклі в

1399 р. Наслідком поразки литовців стало, страшне спустошення українських земель аж до Луцька. Значно похитнулися і політичні позиції великого князя. На думку П.М.Савіцького, "латинство" виявилось несумісним зі здійсненням об'єднавчої політики в євразійському світі [123, с. 309].

Однак великокнязівська влада залишалася міцною, а політичні та військові поразки вже ніяк не допомагали відновленню української державності. Доба розвитку територіальних князівств закінчилася.

ЗАКЛЮЧЕННЯ

Наприкінці XI ст. відбулися значні зміни в економіці й соціальному житті Київської Русі, які потребували пристосування до них політичних структур. Головним осередком господарської і політичної діяльності стає земля. Кожна земля знаходилась під зверхністю окремої гілки розгалуженого роду Рюриковичів. З'єднання територіальної влади з доменіальною робило династів справжніми господарями землі.

Чернігівська земля наприкінці XI ст. вже мала власну династію Святославичів, до яких була дуже прихильна. Внаслідок ізгойської політики великих київських князів Святославичі були виключені з боротьби за київський стіл, тобто позбулися старшинства між Рюриковичами. Однак така ситуація сприяла значному економічному розвитку Чернігівщини, зростанню її військового потенціалу і політичного авторитету. Все це разом зі зміцненням становища князівської династії Святославичів у своїй землі згодом надало змогу чернігівським князям розпочати успішну боротьбу за великокняжий стіл.

У середині XII ст. головною метою династії Святославичів був київський стіл і прагнення помститися за виключення їх лінії з родового старійшинства. Активна зовнішня політика династії зумовлювалась двома чинниками: виключно вигідним стратегічним положенням і значним економічним потенціалом. Велике значення мала внутрішня консолідація, так зване "одиначество" династії. Після вигасання лінії Давидовичів згуртована династія розпочала

боротьбу за гегемонію в Південній Русі, яка обумовлювалась об'єктивною необхідністю з'єднання українських земель у єдиній державі. Закінчилася вона невдачею як і спроби політичного об'єднання країни з боку інших династій. Особливості державного розвитку територіальних князівств-земель, слабкість економічних зв'язків між ними, а також безперервне втручання з боку впливових суздальських князів заважали проведенню успішної об'єднавчої політики.

І напередодні монголо-татарської навали Ольговичі продовжували боротьбу за гегемонію в Південній Русі. Їх головними конкурентами виступали Романовичі. Навіть монгольське нашествя не припинило змагань за об'єднання південноруських земель. Тривала боротьба ускладнювалась втручанням інших династій, а також намаганнями сусідніх країн скористатися міжусобицями. Країна була групою князівств-земель, окремих держав. На їх базі відбувалися складні етнічні процеси. Проте в українських землях не існувало об'єднуючого центру. За геополітичними поглядами ним не могла бути Галицько-Волинська держава. Подніпров'я було дуже послаблено, а Чернігівська земля не спроможна була відігравати роль об'єднуючого центру українських земель у силу поліетнічного характеру населення, а також невдалого стратегічного положення.

Монгольська навала завдала значного удару українській державності, проте не змінила політичного устрою. Князівська влада була обмежена в військовій, фінансовій і деяких інших сферах. Небезпечне сусідство примусило чернігівських князів переносити свої резиденції в більш небезпечні райони. Роздрібленість володінь чернігівських князів пов'язана з намаганнями ханів затримати об'єднавчі процеси. Особливо це відносилось до чернігівської династії завдяки винятково важливому стратегічному значенню краю з боку контролю за євразійським степом.

Приєднання чернігівських і сіверських земель до Великого князівства Литовського пов'язане з правлінням князя Ольгерда. Хоча князівські столи і посіли представники роду Гедиміновичів, характер української державності не змінювався, вона залишалася територіальною. Литовські князі швидко пройнялися інтересами земель, почали виконувати волю місцевого боярства, намагалися проводити незалежну від великого князя політику. З метою посилення централізації країни великий литовський князь Вітовт проводив адміністративну реформу. Першим він усунув новгород-сіверського князя Дмитра-Корибута Ольгердовича, згодом - й інших. Була остаточно ліквідована українська державність завдяки змінам у князівствах династій на урядових намісників. Доба розвитку територіальних князівств закінчилася. Землі стали етнографічним і адміністративним терміном.

THE CONCLUSION

In the end of XI – th century the significant changes in ekonomik and social life of Kiev Rus, which required adaptation to them of political structures, took place. Ground becomes the main centre of economic and political activity. Each ground was under authority of a separate branch of a numerous kin of Rurikovichy. The unification of territorial authority with domenius made dynasts the real owners of ground.

In the end of XI-th century Chernigow ground had already its own dynasty of Svyatoslavichy, to which was very adhered. As a result of izgorskaya policy of great Kiev princes, Svyatoslavichy were excepted from the struggle for Kiev throne, so the seniority between Ruricovichy was lost. But such situation promoted significant economic development of Chernigov ground, increase of its military potential and political authority. All this together with the strengthening of the rule of prince's dynasty of Svyatoslavichy in the ground subsequently enabled the Chernigov princes to begin successful struggle for Creat prince's table.

In the middle of XII-th century the main task of the dynasty of Svyatoslavichy was Kiev table and aspiration to revenge for exception of their line from patrimonial seniority. The active external policy of the dynasty was caused by two factors: by an extremely favourable strategic position and significant economic potencial. The consolidation, so-called "odynachestvo" of the dynasty was of great value. After the dieing out of the Davidivichy the united dynasty began struggle for hegemony in Southern Rus, which was caused by the objective necessity of association of the Ukrainian grounds in one uniform state. It failed as the attempts of political unification of the country from the side of other dynasties. Peculiarities of state development of territorial principalities-grounds, weakness of economic connections between them, and also continuous intervention from the side of influential Suzdal princes prevented successful realization of united policy.

And on the eve of the Mongolo-tatar invasion Olgovichy continued struggle for hegemony in Southern Rus. Romanovichy were their main competitors. Even the Mongolian invasion had not stopped competitions for unification of Southern Russian grounds. The long struggle was complicated by intervention of other dynasties, and also by attempts of the neighbouring countries to make use of intestines. The country was a group of principalities-grounds, separat states. Complex ethnic processes took place on their base. Despite of it there was no uniting centre in the Ukrainian grounds. According to geopolitical sights it could not be Galitsko-Volynsk state. Podneprovye was very much weakened, and the Chernigov ground was not able to play a role of the uniting centre of the Ukrainian grounds by virtue of polyethnic character of the population, and also unsuccessful strategic position.

The Mongolian invasion caused the large impact on Ukrainian State system without changing the political regime. Prince's authority was limited in military, financial and some other spheres. The unsafe neighbourhood forced the Chernigov princes to move their residences to more safe areas. The dissociation of ownership of Chernigov princes is connected with Khan's attempts to restrain uniting processes. Especially it concerns the Chernigov dynasty due to important strategic position of the country from the side of control over the European steppe.

The uniting of Chernigov and Seversky grounds in the Great principality of Lithuania is connected with the rule of prince Olgerd. Although representatives of the kin of Gediminovichy occupied prince's tables, the character of Ukrainian State system did not change it remained territorial. Lithuanian princes were quickly filled with the interests of grounds, began to execute the will of local boyars, tried to carry out independent of great prince policy. For the strengthening of country's centralization the great Lithuanian prince Vitovt carried out an administrative reform. First of all he replaced the Novgorod-Severskiy princ Dmitriy Koributa Olgerdovicha, later on – others. Ukrainian State system was finally liquidated due to replacing in principalities dynasts for state provincial governors. The epoch of development of territorial principalities was finished. The grounds became the ethnographic and administrative term.

ЛІТЕРАТУРА

1. Филин Ф.Л. Образование языка восточных славян. – М.-Л: Наука, 1962.
2. Йордан. О происхождении и деяниях гетов. – М.: Наука, 1960.
3. Седов В.В. Восточные славяне в VI - XIII вв. – М.: Наука, 1982.
4. Грушевський М.С. Історія України-Руси - К.: Наук. думка, 1991. -Т. I.
5. Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності. -К.: Либідь, 1999.
6. Борисенко В.Й. Курс. української історії. – К.: Либідь, 1996.
7. Баран В.Д., Козак Д.Н., Терпиловський Р.В. Походження слов'ян. – К.: Наук. думка, 1991.
8. Шрамко Б.А. Древности Северского Донца. - Харьков: Изд-во Харьк.госуд. ун-та, 1962.
9. Залізняк Л. Етногенез українців, білорусів та росіян / за даними археології // Пам'ять століть. – 1997. - № 4.
10. Бойко М.К., Євстратов В.О. Нариси з історії Чернігівщини від найдавніших часів до наших днів. – Вип. 1. Наш край у VII - XIII століттях. – Чернігів: ЧДП, 1997.
11. История СССР с древнейших времен до конца XVIII века. - М.: Высшая школа, 1975.
12. Толочко П.П. Київська Русь. - К.: Абрис, 1996.
13. Этнография восточных славян. Очерки традиционной культуры/ Под ред.К. В. Чистова. - М.: Наука, 1987.
14. Лаврів П.І. Історія Південно-Східної України. – К.: Українська Видавнича Спілка, 1996.
15. Артамонов М.И История хазар. - Л.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 1962.
16. Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. - М.: Наука, 1990.

17. Археология Украинской ССР. - Т. III. - К.: Наук. думка, 1986.
18. Гудзь-Марков А.В. История славян. - М., 1997.
19. История крестьянства в Европе. - Т. 1. - М.: Наука, 1985.
20. Бойко М., Євстратов В. 3 історії Чернігівщини VII - XIII ст. // Сіверянський літопис.-1997. - № 3.
21. Воїнов С. Новгород-Сіверський: Нариси історії / Ред. О.Б.Коваленко. - Чернігів: Сіверянська думка, 1999.
22. Буганов В.И., Преображенский А.А., Тихонов Ю.А. Эволюция феодализма в России. - М.: Мысль, 1980.
23. Всемирная история. - Т. 8. - Минск: Литература, 1997.
24. Рапов О.М. Княжеские владения на Руси в X - первой половине XIII в.-М.: Изд-во Моск. ун-та, 1977.
25. Юшков С. К вопросу о политических формах русского феодального государства до XIX века // Вопросы истории. - 1950. - № 1.
26. Літопис Руський. За іпатським списком. - К.: Дніпро, 1989.
27. Повесть временных лет. - Ч. 1. - М.-Л., 1950.
28. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая степь. - Кн. 1. - М.: Институт ДИК, 1997.
29. Котляр М.Ф. Останній князь дружинної Русі // Український історичний журнал. - 1999. - № 2.
30. Юшков С.В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. - К.: Наук. думка, 1992.
31. Новгородская Первая Летопись. - М.-Л., 1930.
32. Бодрухин В. Утвердження династії Святославичів у Чернігові // Сіверянський літопис. - 1999. — № 3.
33. Грушевський М.С. Історія України-Руси. - Т. 2. - К.: Наук. думка, 1992.
34. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку // ПСРЛ - Т. 1. - М.: Изд-во вост. лит., 1962.
35. Летописный сборник, именуемый патриаршею или никоновскою летописью // ПСРЛ - Т. 9. - СПб., 1862.
36. Толочко П. Любецький з'їзд князів// Любецький з'їзд князів 1097 р. в історичній долі Київської Русі : Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 900 – літтю зїзду

князів Київської Русі у Любечі. – Чернігів: Сіверянська думка, 1997. – С. 9 – 13.

37. Москаленко О., Кедун І. Історична топографія Новгород-Сіверського// Сіверянський літопис. – 2001. - № 1.

38. Щавелев А.С., Щавелев С.П. Антураж княжеских съездов на Руси: замечания по культурно-исторической семантике// Любецкий з'їзд князів 1097 р. в історичній долі Київської Русі.- С. 20 – 23.

39. Коваленко В.П. Любецкий з'їзд князів в історії Чернігово-Сіверської землі// Там же. – С. 24 – 34.

40. Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. – К.:Наук. Думка, 1992.

41. Домінік М. Любецкий з'їзд і пониження статусу Олега Гориславича // Любецкий з'їзд князів в історичній долі Київської Русі. – С. 14 – 20.

42. Добриця О.П. Чернігівські князі. – Чернігів: Десна, 1992.

43. Соловьев С.М. Сочинения. – Т. 2. – М.: Мысль, 1988.

44. Бодрухин В. До статусу Новгород-Сіверського князівства // Сіверянський літопис. - 1997. - № 3.

45. Котляр М.Ф. До проблеми утворення Новгород-Сіверського князівства // Український історичний журнал. - 1995. - № 6.

46. Зайцев А.К. Черниговское княжество // Древнерусские княжества / Под ред. Л.Г.Бескровного. – М.: Наука, 1975.

47. Коган В.М. История дома Рюриковичей. - СПб.: Бельведер, 1993.

48. Кормич Л.І., Багацький В.В. Історія України від найдавніших часів і до 21 століття: навчальний посібник. – Харків: ООО Одісей, 2001.

49. Назаренко А.В. Родовой сюзеренитет Рюриковичей над Русью (X - XI вв.) // ДГНТ СССР. – М.:Наука, 1986.

50. Наше Отечество: Опыт политической истории. - Т. I. - М.: Терра, 1991.

51. Ключевский В.О. Соч.: В 9 - т. – Т. VI. - М.: Мысль, 1989.

52. Павлов-Сильванский Н.П. Феодализм в России. - М.: Наука, 1988.

53.Щапов Я.Н. Формирование и развитие церковной организации на Руси в конце X - XII вв. // ДСНТ СССР. - Й.: Наука, 1986.

54. Никольский Н.М. История русской церкви. - М.: Политиздат, 1985.

55.Бодрухин В.Державний устрій і церква в Київській Русі // Вісник Східноукраїнського державного університету. - 2000. - № 4.

56. Татищев В.Н. История Российская. - Т. 3. - М.-Л.: Наука, 1964.

57. Бодрухин В. Українські землі-князівства у XII - XIV ст.// Бористен 2000. - № 3.

58. Пономарьов А.П. Українська етнографія. - К.: Либідь, 1994.

59. Тихомиров М.Н. Древнерусские. города. - М., 1956.

60. Грушевский М.С. Історія України-Руси. -Т.3. - К.: Наук. думка, 1993.

61. Кучера М.П.: Переяславское княжество // Древнерусские княжества

X - XIII вв.

62. Софроненко К.А. Общественно-политический строй Галицко-Волынской

Руси XI - XIII вв. - М.: Гос. изд. юридич. лит., 1955.

63. Бодрухин В. Особливості розвитку Чернігівського князівства //Сіверянський літопис. - 1998. - № 2.

64. Плетнева С.А. Половцы. - М.: Наука, 1990.

65.Федака С. Сини Володимира Мономаха - Мстислав Великий і Ярополк // Історія України. - 1999. - № 46.

66. Радзивилловская летопись //ПСРЛ - Т.38. -Л.: Наука, 1989.

67. Федака С. Чернігівський князь Всеволод Ольгович // Сіверянський літопис.- 1999. - № 6.

68. Антонович М. Історія України. - Т 1. (Княжа доба). - Прага, 1941.

69. Лимонов Ю.А. Владимиро-Суздальская Русь: Очерки социально-политической истории. - М.: Наука, 1987.

70. Полонська-Василенко Н.Д. Історія України. - Т. 1. - К.:Либідь, 1995.

71. Дорошенко Д.І. Нарис історії України. - Т. 1. - К.: Глобус, 1991.

72. Федака С. Святослав Всеволодович і Рюрик Ростиславович проти княжих усобиць // Історія України. - 1999. - № 35.

73. Бодрухин В.М., Довжук І.В., Литвиненко В.Ф. Державотворчі процеси у кочовиків східноєвропейського степу. - Луганськ: Вид-во СУДУ, 2000.

74. Броднікова Н.Д. Святослав Всеволодович із династії Ольговичів: політик та дипломат // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії / Матеріали І Всеукраїнської наукової конференції. – Луганськ: СЛУ, 2001.

75. Котляр М.Ф. Галицько-Волинська Русь // Україна крізь віки.- Т. 5. К.: Альтернативи, 1998.

76. Малик Я., Вол Б., Чуприна В. Історія української державності. -Львів: Світ, 1995.

77. Федака С. Любецький з'їзд князів 1097 року - контрапункт давньоруської історії // Історія України. - 1999. - № 15.

78. Яценко Б.І. Розвиток державного устрою України-Русі наприкінці XII ст. / Проект Романа Мстиславича і "Слово о полку Ігоревім"// Український історичний журнал. – 1997. - № 3.

79. Пономаренко П. Князі путивльські // Сіверянський літопис. -- 1999. - № 5.

80. Галицько-Волинський літопис. – Львів: Червона калина, 1994.

81. Феннел Д. Кризис средневековой Руси/ 1200 - 1304 /. – М.: Прогресс, 1989.

82. Яценко Б. Всеслав і його онуки у "Слові о полку Ігоревім" // Історія України. - 2000. - № 17.

83. Стрийковський Матвій. Хроніка польська, литовська, жмудська та всієї Русі // Дзвін. - 1993. - № 4.

84. Котляр М. Галицько-Волинське велике князівство XIII ст. // Історія України. - 2000. - № 6.

85. Ипатьевская летопись // ПСРЛ - Т. 2. - СПб., 1908.

86. Гумилев Л.Н. От Руси до России.- М.: Юна, 1992.

87. Толочко П.П. Князівська і життєва драма Михайла Чернігівського / Толочко П.П. Від Русі до України: Вибрані науково-популярні, критичні та публіцистичні праці. - К.: Абрис, 1997.

88. Летописи белорусско-литовские// ПСРЛ – Т. 35. – М.: Наука, 1980.

89. Летопись по воскресенскому списку// ПСРЛ – Т.7. – СПб., 1856.
90. Пономаренко П. Князі путивльські // Сіверянський літопис. – 1999. - № 5.
91. Павленко С.О. Князь Михайло Чернігівський та його виклик Орді. – Чернігів: Видання журналу Сіверянський літопис, 1996.
92. Бодрухин В. Придесення за татарських часів// Сіверянський літопис. – 1999. - № 1.
93. Голубовский П. История Северской земли до половины XIV столетия. – К., 1881.
94. Посухов В.І. До питання про заселення Полтавщини XIV – XVI ст. // Археологічний літопис Лівобережної України. – 1997. - № 2.
95. Ивакин Г.Ю. Киев в XIII – XV веках. – К.: Наук. Думка, 1982.
96. Летописный сборник, именуемый летописью Авраамки // ПСРЛ – Т. 16. – СПб., 1889.
97. Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. – М.: Гос. изд. Географической литературы, 1957.
98. Русина О.В. Україна під татарами і Литвою. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1998.
99. Тимошенко Б. Похід монголів на Русь // Па’м’ять століть. – 1999. - № 5.
100. Изидинова С.Р. Половцы: мифы и исторические реалии. – Севастополь, 1995.
101. Полубояринова М.Д. Русские люди в Золотой Орде. – М.: Наука, 1978.
102. Беляева С.А. Южнорусские земли во второй половине XIII – XIV вв. / по материалам археологических исследований/. – Автореф... канд. ист. Наук, - К., 1978.
103. Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII - XIV вв. – М.: Наука, 1985.
104. Вернадский Г.В. Монголы и Русь. – Тверь: ЛЕАН, 1997.
105. Березин И.Н. Внутреннее устройство Золотой Орды / по ханским ярлыкам/. – СПб., 1850.
106. Багалей Д. История Северской земли до половины XIV ст. – К., 1882.

107. Бодрухин В. Татарська політика в українських землях останньої третини XIII ст. // Бористен. – 2000. - № 7.
108. Григорьев В. О достоверности ярлыков, данных ханами Золотой Орды русскому духовенству. – М., 1842.
109. Типографская летопись // ПСРЛ – Т. 24. – Петроградъ, 1921.
110. Бодрухин В. Київ у другій половині - на початку століть // Бористен. – 2000. - № 11.
111. Багалій Д.І. Нарис історії України: Доба натурального господарства. – К.: Час, 1994.
112. Задорожній О. Нашадки Ігоря Святославича // Сіверянський літопис. – 1999. = № 2.
113. Хроники: Литовская и Жмойтская, и Быховца // ПСРЛ – М.: Наука, 1975.
114. Бодрухин В. Утворення Великого князівства Литовського // Бористен. – 2000. - № 6.
115. Кульчицький В.С., Настюк М.І., Тищик Б.Й. Історія держави і права України. – Львів: Світ, 1996.
116. Киридон А.М., Киридон П.В. Особливості інкорпорації українських земель до складу Великого князівства Литовського // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії. – Луганськ: СЛУ, 2001.
117. Нерушимцева О.В. Приєднання Київської землі до Великого князівства Литовського // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії. – Луганськ: СЛУ, 2001.
118. Бойко О.Д. Історія України: Посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Видавничий центр “Академія”, 1999.
119. Бодрухин В. До питання про характер державності Великого князівства Литовського // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії. – Луганськ: СЛУ, 2001.
120. История Белорусской ССР. – Минск, 1961.
121. История Литовской ССР. – Вильнюс: Мокслас, 1978.
122. Хроника Быховца. – М.: Наука, 1966.
123. Савицкий П.Н. Континент Евразия. – М.: Аграф, 1997.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
--------------	----------

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

ЧЕРНІГІВЩИНА У СКЛАДІ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

§ 1. Слов'янська колонізація і зміни в господарстві	5
§ 2. Особливості політичного розвитку	22

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

КНЯЗІВСТВА-ЗЕМЛІ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

§ 1. Формування князівств-земель	36
§ 2. Особливості політичного розвитку українських князівств-земель	47

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ

§ 1. Ольговичі й Давидовичі	55
§ 2. Боротьба Ольговичів за гегемонію в Південній Русі	64

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

МОНГОЛО-ТАТАРСЬКА ДОБА	85
-------------------------------	-----------

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

ЛИТОВСЬКА ДОБА	109
-----------------------	------------

ЗАКЛЮЧЕННЯ	119
-------------------	------------

THE CONCLUSION	122
-----------------------	------------

ЛІТЕРАТУРА	124
-------------------	------------

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Бодрухин Володимир Миколайович

ЧЕРНІГІВСЬКА ЗЕМЛЯ-КНЯЗІВСТВО

Редактор З.І. Андропова
Технічний редактор Т.М.Дроговоз
Оригінал-макет В.С. Ветров

Підписано до друку 18.04.2002
Формат 60х84 $\frac{1}{16}$. Папір типогр. Гарнітура Times
Друк офсетний. Умов. друк. арк. 7,7. Обл. вид. арк. 8,5.
Тираж 300 прим. Вид. № 615. Замов. № 710. Ціна договірна.

Видавництво
Східноукраїнського національного університету ім. Володимира Даля
91034, м. Луганськ, кв. Молодіжний, 20а.

Адреса редакції: 91034, м. Луганськ, кв. Молодіжний, 20а
Телефон: 8(0642) 46-13-04. Факс: 8 (0642) 46-13-04
E-mail: uni@vugu.lugansk.ua
[http: //vugu. lugansk.ua](http://vugu.lugansk.ua)

Надруковано в ТОВ "СЦ "ЧПІ", м.Луганськ

